

РОЗВІДКИ

Сергій Горобець

●

ПЕТРО СТЕФАНОВИЧ ЧИ ПЕТРО ШИХУЦЬКИЙ?

Роїщенська сотня (або Ройська, як її називали у давнину) утворилася, слід гадати, вже після Визвольної війни, імовірно, незадовго до першої згадки у 1659 році.¹ Її територія довгою вузькою смужкою вклинилась між Білоуською і Любецькою сотнями, з одного боку, та Городнянською - з другого, концентруючись уздовж гомельського шляху.² Назва сотні походить від села Роїща, в якому мешкав перший сотник Хома Ращенко. Відсутність яскраво вираженого центру призвела до того, що всі наступні сотники мешкали в сусідніх селах - Сибережі, Осняках, Петрушині, а також у Голубичах та Ріпках. Це спричинило певну плутанину, оскільки в документах сотня іноді називається Сиберезькою або ж Осняківською, і деякі з дослідників сприймають їх як окремі сотні.³

Досить уривчасті відомості і про роїщенських сотників. Наявні реєстри сотників, укладені Ю. Гаєцьким та В. Кривошеєю,⁴ фіксують лише епізодичні згадки про них у різних документах. І тільки з 1716 року, коли сотницьку посаду на кілька десятиліть обійняли Бакуринські, ситуація стабілізується. Таке становище цілком узгоджується із загальноукраїнською практикою, оскільки період 1648-1715 рр. в усіх регіонах характеризується обмеженістю документальних джерел та значними втратами канцелярських записів.⁵

Зазвичай сотницький уряд очолювали представники місцевих старшинських родин - Ращенків, Рашевських, Шихуцьких, Бакуринських.

У документах 1699 та 1707 років роїщенським сотником значиться Петро Стефанович.

Першу спробу ідентифікувати цю особу зробив Ю. Гаєцький, який припустив, що під іменем Петра Стефановича слід розуміти Петра Степановича Шихуцького, сина іншого роїщенського сотника Стефана Шихуцького (1680-1681).⁶ Версію Гаєцького підхопив В. Кривошея. Він також вважає, що роїщенським сотником у 1699-1715 роках був саме Петро Степанович Шихуцький.⁷ Відтак і інші дослідники підхопили це твердження.⁸

Практика, коли посада сотника переходила від батька до сина, була досить розповсюджена. Маємо такі приклади і по Роїщенській сотні, в тому числі і серед Шихуцьких. Спочатку сотникував Стефан Шихуцький, а пізніше посаду наказного сотника обіймали його син Микола та син останнього Яків. Очевидно, Ю. Гаєцький звернув увагу на невеликий розрив у роках між сотникуванням Стефана Шихуцького та Петра Стефановича, вважаючи їх батьком і сином.

Чи достатньо у нас підстав стверджувати, що Петро Стефанович і Петро Степанович Шихуцький одна і та ж особа? Спробуємо розібратися.

Петро Стефанович

У комплексі джерел «Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729-1730 рр.» збереглося чотири документи, в яких фігурує Петро Стефанович - три листи чернігівських полковників та універсал гетьмана Івана Мазепи на володіння посполитими в селі Голубичах. Саме вони і складають основу наших відомостей про роїщенського сотника на зламі XVII-XVIII століть.

1. Лист чернігівського полковника Якова Лизогуба від 5 вересня 1693 року: «Всеї полку моего старшинѣ, а особливо пану сотниковѣ ройскому, атамановѣ голубицкому, и всѣмъ, кто бы того потребенъ былъ вѣдати, ознаямо: іжь съ особливого респекту и ласки моей позволимемъ владѣти въ селѣ Голубичахъ килкома человекѣми Петровѣ Стефановичу, товаришу войсковому, въ далшой моей же ласки, вспомогаючи оскудность, яко новоосѣлого на господарство; прето абы оному въ владѣнію тими людьми никто не чинил жадной трудности и перешкоди симъ листомъ моимъ варую; а людцѣ онде абы належи тую повинность и послушенство ему, Стефановичу, отдавали, пилно приказую».⁹

2. Лист чернігівського полковника Юхима Лизогуба від 23 серпня 1699 року: «іжь зъ особливого респекту нашего и ласки, а особливо стасуючись до надання небіжчика милого родича нашего, позволяемъ и мы владѣти в селѣ Голубичахъ кил кома человекѣма пану Петровѣ Стефановичу, сотнику ройскому, до далшой нашой ласки, вспомогаючи его оскудность убогого господарства; прето абы оному сотнику во владѣнію тими людьми никто, такъ з старшини, яко и чернѣ не чинил жадной найменшой трудности и перешкоди, симъ нашимъ пилно варуемъ отговористимъ листомъ; людцѣ зась предреченіе абы ему, пану Петру Стефановичу, належи тую повинность и вшелякое послушенство отдавали, пилно и пилно приказуемъ».¹⁰

3. Лист чернігівського полковника Павла Полуботка від 27 травня 1707 року: «іжь презентовалъ намъ панъ Петро Стефановичъ, полку нашего сотникъ ройскій, два унѣверсалы отъ небожчиковъ блаженной памяти полковниковъ чернѣговскихъ, антецессоровъ наших, іхъ милостей пановъ Якова и Евфима Лизогубові на владѣніе килкома посполитими человекѣми, въ Голубичахъ мешкаючими, данні, яко на тіе людцѣ, респектомъ новоосѣлого его господарства, ему порученіе, просилъ нашего такого подтверженія, по которимъ бы и впредь могль, за уряду нашего полковничого, оними людьми владѣючи, до всякого належи того послушенства, барзѣй до испартя своего господарства притягати; такъ мы, прошенію его давши у себе мѣстце, а стасуючись до уваги антецессоровъ наших, помененнихъ пановъ полковниковъ чернѣговскихъ, и респектуючи на его службу, во многихъ походахъ военныхъ при полку чернѣговском роненную, а до того и заохочуючи, іжьбы и впредь он належитъ военніе поносить пращи, видаемъ ему, пану Петру Стефановичу, сотниковѣ ройскому, сей нашъ унѣверсалній листъ зъ таковымъ пилнимъ докладомъ, абы въ заживанню тихъ помененнихъ людцовъ голубицкихъ никто жадной ему не чинилъ перешкоди и трудности, але якъ предь тимъ, такъи тепер до далшой волѣ и ласки нашой мѣеть он, панъ сотникъ ройскій, спокійне тими кил кома человекѣми владѣти и всякую от нихъ обирати повинность».¹¹

4. Універсал гетьмана Івана Мазепи від 1 жовтня 1707 року: «іжь просилъ насъ, гетмана, панъ Петръ Стефановичъ, сотникъ ройскій, о крѣпостное себѣ писаніе унѣверсалное на килко человекѣа посполитихъ людей, въ полку чернѣговскомъ въ сотнѣ ройской въ селѣ Голубовичахъ (Голубичахъ?) мешкаючихъ, на которихъ такъ нынѣшнего полковника пана Павла Полуботка, яко и его антецессоровъ, чернѣговскихъ же полковниковъ пана Якова и пана Евфима Лизогубовъ, маеть унѣверсалы на поля съ сѣножатми, прозиваеміе Кулгоскіе, Богданомъ Пироцкимъ, тестемъ его, въ зуполное владѣніе ему попушенні и отданніе, на новозанятій, тамъ же стоячій кулговскій лѣсъ, на млинъ вешнякъ едномъ колѣ, въ селѣ Рѣпкахъ на рѣцѣ Глинянцѣ построенній. И мы, гетманъ и кавалеръ, склонившися на его прошеніе виглядомъ працѣ и услугъ его, чрезъ немалое время въ воску запорожскомъ ложеннихъ, велѣлисмо видати съ канцеляріи войсковой сей нашъ унѣверсалъ, которимъ такъ тіе килко человекѣковъ голубовичцовъ, яко и всѣ вишей спецѣфкованніе грунта и угодія ствержаемъ и умояемъ, позволяючи ему отъ нихъ всякіе свободно забирати повинности и послушенства, кромѣ казакъ, грунтовъ такъ же свободно заживати и къ лутшому своєму употребляти пожитковѣ, мѣти теде хочемо и пильно приказуемъ, абы ему, Петру Стефановичу, сотниковѣ ройскому, никто зъ старшихъ и меншихъ во владѣнію тихъ килко человекѣковъ, въ помянутомъ селѣ Голубичахъ жиючихъ, и отбиранню отъ нихъ всякихъ подданскихъ повинностей и послушенствъ въ держанню и свободномъ заживанню вишей писаннихъ грунтовъ и угодій, жаднимъ способомъ не смѣль и не важилъ чинити перепони, помѣшки и перенагабана; для лучшей тежъ вѣри и певности на сёмъ крѣпостномъ нашемъ писаніи власною рукою нашою подписавшися, печать войсковую на нема притиснути росказалисмо».¹²

Отже, підсумуємо інформацію про Петра Стефановича:

1693 рік - військовий товариш, «новоосѣлий на господарство», який відчуває «оскудность» і володіє кількома посполитими в селі Голубичах;

1699 рік - роїщенський сотник, знову відзначається «оскудность убогого господарства»;

1707 рік - роїщенський сотник, проходив службу «во многих походахъ военныхъ, при полку чернѣговскомъ».

В останньому універсалі згаданий Богдан Піроцький (?-1655-1710-?), тесть Стефановича. В січні 1710 р. він був значковим товаришем полковим Чернігівського полку і проживав у Ріпках. Власник с. Голубичів, походить з роду Репчичів.¹³

З пізнішого документа, списку водяних млинів 1742 року, дізнаємось про належний Петру Стефановичу млин: «Владения значкового товарища Филимона Богдановича¹⁴, в селе Репках, на переточках, о одном коле мучном мелница.

Оная мелница на предковских его добрах швагром его сотником роиским Петром Степановичом устроена, якая за недоволством воды, наиболее впусте состоит».¹⁵

А в матеріалах вже згадуваного Генерального слідства про маєтності 1729-1730 рр. збереглися імена дружини та сина Петра Стефановича:

«I. Село Голубичи - 6 дворов, владѣть бывшего ройского сотника Петра Степанова жена его Феодосія, по унѣверсалу измѣнника гетмана Мазепи, данному 1707 году до ласки войсковой. Мелница на рекѣ Глинске о двухъ колахъ мучныхъ, а на какой урядъ оное село и мелница надлежалы, того вѣ унѣверсалѣ не означено.

II. Въ ономѣ селѣ показанні дворы, по сказки старожиловъ, онымъ сотником поселени на купленномъ его грунтѣ, а изъ чіего позволенія, того старожилы не показали.

А сего 1730 году оного сотника ройского умершого Петра Степановича синь значковой товаришъ Федоръ Петровичъ объявилъ подлинніе чернѣговскихъ полковниковъ и Мазепи измѣнника унѣверсалы, зъ которыхъ, за его рукою и за справкою, взяты копіи».¹⁶

На цьому наші відомості про Петра Стефановича вичерпуються. Зауважимо, що і після смерті колишнього сотника його родина мешкала, очевидно, в селі Голубичах, неподалік Ріпок. Подальша їх доля нам невідома.

Петро Шихуцький

А тепер спробуємо проаналізувати наявні відомості про Петра Шихуцького.

Шихуцькі - козацько-старшинська родина, яка мешкала на території Роїщенської сотні, в селі Петрушині. І. Кондратьєв вважає їх нащадками дрібної української шляхти Любецького староства.¹⁷ Втім, документального підтвердження цьому поки що не знайдено, тож цілком вірогідна й інша версія, за якою Шихуцькі є вихідцями з дрібної польської шляхти.¹⁸

Різні фрагменти родового дерева Шихуцьких вміщені у родоводі Чернігівського дворянства Г. Милорадовича¹⁹, однак Петро Степанович Шихуцький там не згадується. Натомість він присутній у поминальному списку Шихуцьких у Любецькому синодику.²⁰

Але особливу цінність становить фамільний архів Шихуцьких, що зберігається в Чернігівському історичному музеї. Він налічує 192 документи за 1669-1910 роки, а також генеалогічний розпис, укладений останнім власником архіву - Флегонтом Андрійовичем Шихуцьким.²¹ Петро Степанович фігурує на сторінках всього лише двох документів, що, втім, має своє пояснення. У засновника роду Степана Шихуцького було три відомих сини - Семен, Микола та Петро, а фамільний архів сформовано нащадками старшого з них, Семена. У генеалогічній таблиці лінія Миколи Степановича розписана поверхово і швидко уривається, а гілка Петра Степановича взагалі не має продовження.²²

Перший документ - тестамент Степана Шихуцького. З огляду на його важливість для з'ясування початкових ліній родоvodu Шихуцьких, наводимо тестамент повністю.

«Року Божого 1715 Сентября (...) дня.

Во имя Отца и Сына и святого Духа, святые живоначальные и неразделимые Троицы, и ныне и всегда и во веки. Аминь.

Я, раб Божий, Стефан Шихуцький, житель и козак села Петрушина, чиню ведомо сим моим тестаментом и останнею волею моею, мже видячи самого себе ближшей ко смерти, нежели к животу, измыслил сам себе иже бы як распорядити сынов своих, жебы по смерти моей нияких турбаций помежи собою не чинили.

Найпервей сыну своему Семену, старшему, я вписую половину грунту на Стигунцах и лес в розсобленном грунту и не обробленном, там же, в Дубровах, и лесах, и сеножатах, и в дворище, я смала(?) и довемена(?) сыну своему Семену Шихуцкому записую.

А половину оного грунту Стигунского записую двом своим сынам Николаю и Петру. А который грунт есть в селе Петрушине, то и оный грунт записую двом своим сынам Николаю и Петру.

А иже бы сын мой Семен Петрушинский грунт не интересовался, в том сим моим тестаментом ствержаю и отсесию сынам своим подаю.

А хто бы могль сей мой тестамент скасовати, а або переписати, то будет проклят анафема и розсудити зо мною на оном совете пред нелицемерным судиею.

Что велели записати при людях зацных и веры годных.

Был на тот час прощенный чесный отец Сава, пресвитер села Петрушина.

Симон Ерошенко, житель и козак Петрушинский.

Селивон Ладный.

И иных людей было немало.

Чинилась сия справа Року 1715 Месяца Ситоврия (...) дня.

Писал сей тестамент Данило Назарович, дяк Петрушинский».²³

Цікаво, що тільки за цим документом відомий Петро Шихуцький укладачу генеалогічного дерева Флегонту Шихуцькому.²⁴ Хоча серед паперів фамільного архіву Петро Степанович згадується і в тестаменті брата Семена, укладеного 25 жовтня 1745. Цей документ проливає певне світло на земельні володіння Петра. Скажімо, в тексті згадується «огородъ Киселевский, помѣжній Николаем і Петромъ Шихуцкими».²⁵ І далі: «Грунта же свои, такъ само ж мною набытіе, яко і досталіе по наслѣдію отца моего, імѣючисе в деревнѣ Стѣгунках з братьями моими меншими Николаем и Петромъ Шихуцкими вкупѣ неразделными...».²⁶ Також вказана «заставная околиця Петра Шихуцкогго».²⁷

Отже, інформація про Петра Шихуцького доволі обмежена та уривчаста. Схоже на те, що в середовищі Шихуцьких роїщенського сотника Петра Стефановича не вважали належним до своєї родини. Інакше важко пояснити, чому ігнорується постать людини, яка займала сотницьку посаду довший проміжок часу, аніж будь-хто інший із сімейства Шихуцьких. Зважимо і на те, що наприкінці XVIII століття Шихуцькі доводили свої права на дворянство, а отже, ігнорувати такий вигідний для себе факт було б щонайменше нерозумно.

Очевидно, Петро був молодшим сином Стефана Шихуцького, адже в обох документах він записаний після Миколи. Його старший брат Семен народився близько 1650 року.²⁸ Сам же Петро мав би народитися не раніше 1660 року, а можливо, ще пізніше, якщо зважити, що в 1745 році він би мав бути живим.

При всій обмеженості документальних джерел, точніше відповісти на питання тожності осіб Петра Стефановича та Петра Шихуцького допоможуть відомості про родину останнього. Адже наявні матеріали дозволяють реконструювати інформацію про сім'ю. Так, у матеріалах Генерального опису Лівобережної України (1767 рік) у селі Петрушині власником одного із «старих» дворів названий «козак виборный Шихуцкий Федор, уроженец оного села, лет 50» з дружиною Наталією Минівною та двома дочками, з яким разом проживають брати Семен (40 років), Карп (35 років) та Роман (30 років) із родинами.²⁹ При порівнянні із списком жителів Петрушина за ревізією 1782 року (на той час живі виборні козаки Карп та Семен Петровичі³⁰) чітко з'ясується, що по батькові вони Петровичі. А оскільки інші Петровичі серед Шихуцьких до кінця XVIII невідомі, то можемо напевно стверджувати, що це і є діти Петра Степановича Шихуцького.

Обидва документи, і це дуже важливо, вказують вік осіб, однак цифри завжди містять певні розбіжності, іноді доволі суттєві.

	<i>Вік за описом 1767 року</i>	<i>Вік за ревізією 1782 року</i>
Козак виборный Федір	50	
Дружина Наталія Минівна	50	70
Дочка Катерина	20	
Дочка Катерина	15	

Брат Семен	40	65
Дружина Євгенія Максимівна	40	60
Син Іван	13	30
Дочка Єфросинія	10	
Дочка Марія	7	
Брат Карп	35	63
Дружина Тетяна Семенівна	30	
Син Євдоким	12	32
Син Юхим	8	
Син Олексій	-	15
Дочка Марія	5	20
Дочка Лукерія	2	
Брат Роман	30	
Дружина Агафія Герасимівна	30	
Син Георгій	4	
Дочка Марія	10	
Дочка Меланія	7	

Очевидно, роки (за винятком дітей та підлітків) записували округлено, більше того - навіть доволі приблизно. Інакше важко пояснити серйозні розходження в обох документах. Замість належної різниці в 15 років, яка віддаляє опис 1767 та ревізію 1782 років, спостерігаємо розриви в 20, 25, 28 років. Наприклад, рік народження Федора Степановича Шихуцького (старшого із синів Петра Шихуцького) можемо вирахувати як 1717-й, Семена Степановича - 1727-й або 1717-й, Карпа - 1732-й або 1719-й, Романа - 1737-й.

Отже, у Петра Шихуцького також є син Федір. Щоправда, народився він навряд чи раніше 1710-1715 років. Чи міг він бути значковим товаришем у 1730-ому, як син Петра Стефановича? Сумнівно.

Крім того, з огляду на роки народження синів, можемо уточнити, що Петро Шихуцький мав би народитися навряд чи раніше 1680-го року. Зрозуміло, в 1693 році займати посаду військового товариша він навряд чи міг.

Майновий стан Петра Шихуцького нам невідомий. Але відмітимо, що його сини і в 1767, і в 1782 роках значаться виборними козаками, тобто це досить заможні козаки. З одного боку, це начебто свідчить про високий соціальний статус їхнього батька, але з іншого - це могло бути цілковитою заслугою все ж таки синів Петра. Дати чіткішу відповідь заважає повна відсутність більш-менш чітких вказівок у джерелах.

Як ми пам'ятаємо, і Петро Стефанович, і його син Федір Петрович мешкали в Голубичах. А Петро Шихуцький, як і решта Шихуцьких, майже напевне живе в Петрушині, де розташований родовий маєток. Саме в Петрушині та його околицях Петро Степанович успадковує землі за батьківським заповітом, та й сини Петра незмінно живуть в Петрушині.

Підсумуємо наші спостереження.

На користь ототожнення Петра Шихуцького з роїщенським сотником Петром Степановичем можуть наводитися такі міркування:

- тотожність імені Стефана Шихуцького та по батькові Петра Стефановича;
- наявність у Стефана Шихуцького сина Петра;
- наявність у Петра Стефановича та Петра Шихуцького синів на ім'я Федір;
- наближеність представників родини Шихуцьких до роїщенського сотницького уряду наприкінці XVII - в першій половині XVIII століття.

Суперечать такому поєднанню серйозніші аргументи:

- у самій родині Шихуцьких не збереглося свідчень про сотника Петра Шихуцького, хоча це могло бути важливим чинником під час претензій на здобуття дворянства;
- характер тестаменту 1715 року не містить жодних натяків на якийсь особливий статус Петра Шихуцького, хоча він безпосередньо перед цим мав би довгий час очолювати сотницький уряд;
- Петро Шихуцький народився навряд чи раніше 1680 року, через що не міг бути військовим товаришем у 1693 році;
- син Петра Федір також народився досить пізно, через що його майже неможливо ототожнити із значковим товаришем Федором Петровичем Стефановичем, згаданим у 1730 році;

● Петро Шихуцький та його сини мешкали в Петрушині і не мали жодного відношення до Голубичів;

● слід мати на увазі, що в ті часи існувало чимало носіїв прізвища Стефанович.

На останній позиції варто зупинитися детальніше, оскільки сумнівне ототожнення Петра Стефановича з Петром Шихуцьким ставить на порядок денний проблему ідентифікації особи роїшенського сотника у 1700-1707 роках.

Очевидно, слід звернути особливу увагу насамперед на носіїв прізвища Стефанович. Не ставлячи за мету розкриття даного питання, окреслимо лише деякі можливі варіанти пошуків.

Одночасно з Петром Стефановичем посаду білоруського сотника в 1696-1699 роках обіймав Клим Стефанович, нащадок Дмитра Степановича Донця, чернігівського наказного полковника у 1689 р.³¹

У жовтні 1675 року черкаський полк очолював полковник Ждан Степанович.³² Згадуються Стефановичі і в документах польської доби. Отже, саме розробка генеалогічного дерева Стефановичів дозволить вирішити питання ідентифікації особи роїшенського сотника Петра Стефановича. На сьогодні очевидно тільки те, що до роду Шихуцьких він не належав.

Джерела та література:

1. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 г. - Чернигов, 1908. - С. 332.
2. Ляшев О. Роїще - село, сотенне містечко. - Чернігів, 2002. - С. 34-35.
3. Наприклад, В. Кривошея наводить реєстр сотників як роїських, так і сіберезьких (Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997.)
4. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978. - V. II. - P. 104; Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997.
5. Кривошея В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782 рр.) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. - Київ, 2006. - С. 8.
6. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978. - V. II. - P. 104.
7. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44; Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997.
8. Студьонова Л. Ось де, люди, наша слава. - Ніжин, 2004. - С. 62. 9 Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 г. - Чернигов, 1908. - С. 337.
10. Там само. - С. 337-338.
11. Там само. - С. 338-339.
12. Там само. - С. 339-340.
13. Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. - Київ, 1999. - С. 87.
14. Син Богдана Піроцького.
15. Список водяних мельниц Черниговского полка (1742 год) // ЧГВ. - 1871. - № 43. - Ч. неоф. - С. 102.
16. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 г. - Чернигов, 1908. - С. 29-30.
17. Кондратьев І. Під Литвою, Москвою та Польщею. - Чернігів, 2005. - С. 79.
18. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
19. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С.-Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; ч. II, стр. 614-615; ч. III, стр. 386.
20. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44
21. ЧІМ. - Інв № АЛ 503/4; АЛ 420; АЛ 503/3; а також окрема збірка з 32-х документів, не вплетених в книги, кожен з яких має свій інвентарний номер.
22. ЧІМ. - Інв. № АЛ 420. - С. 1-23.
23. ЧІМ. - Інв. № АА 16 - 3/1-503, с. 8.
24. ЧІМ. - Інв. № АЛ 420. - С. 3.
25. ЧІМ. - АЛ 503/3. - Л. 48 зв.
26. Там само. - Л. 49.

27. Там само. - Л. 49 зв.
28. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
29. ЦДІАК. - Ф. 57. - Оп. 1. - № 9. - С. 797-930; Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 22-23.
30. ЦДІАК. - Ф. 57. - оп. 1. - № 171; Ревизская сказка села Петрушина. 1782 г. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 7-8.
31. Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997; Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа. - Б.м. - 2003. - С. 12.
32. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - Київ, 2004. - С. 180.
-

Петро Пиріг

ТОРГІВЛЯ СІЛЛЮ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

У другій половині XVII ст. важливе місце в системі торгових відносин Лівобережної України належало Чернігівщині¹. В регіоні було багато торговців сіллям: соляників, коломийців², чумаків³. У 1666 р. в Березні їх нараховувалося найбільше - 34, у Ніжині - 24, у Стародубі - 13, Борзні - 8, Острі - 10, у Конотопі, Козельці й Нових Млинах - по шість, у Мені - 2⁴.

Цікаво, що ніжинські коломийці, на відміну від інших торговців даного міста, мали досить непогане забезпечення тягловою силою - волами, яких вони використовували для здійснення своїх далеких рейсів за сіллям. У одного з них було 6 волів, у 8 коломийців - по 4 воли, один мав трьох волів і два - по парі волів. Решта коломийців, на думку В. О. Романовського, користувалися найманими волами, адже перепис 1666 р. не зазначає наявності у них робочої худоби⁵.

Про заможний рівень життя коломийців Ніжина свідчать розміри сплати ними податків. Так, 14 із них вносили «оклад» по вищому тарифу - 1 рубель, один - 60 коп., один - 50 коп., два - по 40 коп⁶.

Тривалий час поставником солі на Чернігівщину була Коломия. Один із актів, наприклад, свідчить, що в 1653 р. два місцеві купці везли до Чернігова 20 возів із сіллям. Їх обслуговували челядники. У 1670-х роках /1672 чи 1673/ по сіль у Коломию їздив «нежинских полков казак» мешканець села Боби Данило Буданенко. У 1672 р. привезти з Коломиї сіль мав намір батуринський «комыйца»/прізвисько невідоме/ «с своєю братею». Однак їх спіткала невдача. При поверненні додому шлях коломийцям перекрили турецькі війська. Всяка можливість проїхати «к черкаским городом» була втрачена. Надії покладались на волохів, «потому что они веры благочестивые, православные». І з-під Львова коломийці попрямували у Волоську землю. Господар же, дізнавшись про «соляників», наказав своїм людям відібрати в них товар. Залишивши в турків своїх коней, невідомий «черкашенин» пішов під Львів в обоз до Дорошенка⁷.

Велика кількість солі як у зазначений час, так і протягом XVIII-XIX століть, ввозилася практично на всі українські землі з Криму⁸.

Багато солі надходило у регіон також із Росії, основними виробниками якої в даний час там були Солікамськ, Перм, Астрахань, Сольвичегодськ, Самарська Лука та район річки Північної Двіни й узбережжя Білого моря⁹.

Наприкінці XVII ст. «многое число пудов» солі із «монаршеской казны» з Нижнього Новгороду привіз в Україну російський купець Пилип Санін. У виданій йому з нагоди цього царській грамоті зазначалось, що цю сіль «велено в малоросійские і в иные украинные города провадить на наемных подводах і на товары меняти, продавати». Документ передбачав, щоб гетьман, полковники, сотники і «всякие урядники» «в продаж і в мене ... соли чинили всякую осторожность і вспоможеніе».

Частина солі, яку купець зосередив на складі в Кролевеці, згоріла внаслідок пожежі. Згодом посильний від Саніна Парфен Алфер'єв, прибувши в Батурин, скаржився на

сотника й « на іную старшину того городка Королевца что будто чрез іх шинкаря огонь в анбар внесен і та шкода зделалася, да и потому что они караула к тои соли не давали». Мазепа ж виправдовувався цареві, що лихо трапилось у час його відсутності, адже він тоді був із військом у кизикерменському поході, «подлинной вашеи монаршеской грамоты ... не ведал толко список оной тепер тот человек /Алфер'єв. - П. П./ мне показал». Гетьман запевняв також, що й раніше «не бывало чтоб в малоросійских городках старшина і урядники в продаже і в мене соли чинили осторожность і вспоможение» і прохав царя повідомити, як чинити в подібних випадках надалі.

Багато солі Санін здав на відкуп населенню Чернігівщини. Зокрема, борзнянець Іван Петров придбав її для перепродажу на 199 з половиною рублів. Мешканець міста Коропа Григорій Пантелєєв одержав від того ж купця солі на 49 рублів. Стародубівчанин Яковлев закупив у одного з купців м. Нижнього 5000 пудів солі. Для її доставки він відрядив 1000 підвід, доручивши справу двом чоловікам / одного Яковлев найняв у Калузі, інший був із місцевих, «своих работников»¹⁰. У Стародубі містилась навіть філія російського торгового дому Строганова¹¹, яка відала саме справами торгівлі сіллю.

Під час ярмарку, що проходив 1692 р. у місті Погарі, мешканець Брянська Петро Семенович на основі укладеного контракту обіцяв Григорію Машковцю «за 25 куф горелки, ведлуг / згідно. - П. П. / своего рукописания сторговали по 10 рублев без чверти соли, вистатчить и отдати солю под по шести алтын».

Поставниками солі були також донські козаки. Так, наприклад, мешканець села Олешіївки / Олишіївки / Ніжинського повіту Федір Сасков розповідав Ніжинському воеводі Степану Хрущову, що під час перебування у Запорозькій Січі він був свідком, як у серпні 1673 р. донські козаки доставили туди водою 15 стругів, наповнених сіллю¹².

У той же час відомі акти, коли представники царського уряду купували сіль «для ... государева жалования ратным людям», в українських містах. Зокрема, багато солі вони закупили 1657 р. у Ніжині. Звичайно ж, не обходилося у подібних випадках без посередників. Слід зазначити, що така сіль коштувала росіянам досить дорого. Київські воеводи Федір Куракін і Федір Волконський 4 березня 1654 р. прохали царя сприяти доставці в місто солі з Росії. І спеціальною грамотою Олексій Михайлович у тому ж місяці зобов'язував воеводу Путивля, а також інших порубіжних міст надсилати торгових людей до Києва із сіллю.

У 1662 р. мешканці Остра Михайло Безносченко і Левко Терещенко велику партію солі закупили в чорнобильських купців Єска Кученка і Макара Сороченка. Напевно, купці виступали посередниками в торгівлі сіллю. Однак у джерелах відсутні згадки про те, де вони її взяли. Безносченкові належала третя частина солі. Він забрав її, розрахувавшись з купцями. Сіль же Терещенка залишилась на Сорокошицькій пристані, а сам він разом з Єском відправився до Остра, де продав купцеві жито. Забирати свою сіль Левко не поспішав, у призначений термін не вивіз її з пристані. І сталося так, що ця сіль «ктысячей полпеты»/ опинилась у руках грабіжників. Остерський суд виніс вирок «оную шкоду пану Левьку половину заплатить оным купцом ... А пана Михайла волнымъ учинили есмо от одной шкоды»¹³.

Наведені факти ще раз свідчать, про те, яким великим попитом користувалась у другій половині XVII ст. сіль.

Джерела та література, примітки:

1. Пиріг П. В. Чернігівщина в торгово-економічних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - К.: Наукова думка, 1991. - Випуск 25. - С. 43 - 47.

Пиріг П. В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Український історичний журнал. - 1991. - № 12. - С. 49-52.

Пиріг П. В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна - Греція: Історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції / м. Київ, 29-30 вересня 1993 р. / - К., 1993. - С. 112 - 114.

Пиріг П. В. Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини XVII століття в науковій спадщині М. Є. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. - Одеса, 1995. - С. 69-75.

Пиріг П. В. З історії ярмаркової торгівлі на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції, травень, 1996 . - К.; Ніжин, 1997. - С. 31 - 34.

Пирог П.В. Белорусско-украинские связи в середине XVII в. // Усебеларуская канферэнцыя

гіторыкаў «Гыстарычная навука і гістарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)». - Мінск, 3 - 5 лютага 1993 г.: Тэзісы докладаў і паведамленняў. - Мінск: Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1993. - Частка I. - С. 79-81.

Піріг П. В. Універсальні украінскіх гетьманів місту Ніжину - важнае джерело з історії торговых відносин Чернігівщини другої половини XVII століття // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції - Чернігів, 1995.- С.155-156.

Піріг П.В. М.Є.Слабченко про торгівлю Чернігівщини в другій половині XVII ст.// Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Берестецька битва в історії України».- Рівне-Пляшева, 1996. - С. 132 - 134.

Піріг П. В. Джерела з історії Чернігівщини XVII ст. (у фондах Інституту рукопису НБУВ) / Наукові праці НБУВ. Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. - К., 1998. - Випуск 1. - С.146-148.

Піріг П. В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. - К., 1998.

Піріг П. В. Торгівля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 160-163.

Пирог П. В. Черниговщина в торговых связях Украины, России и Белоруссии во второй половине XVII века // Матеріали IV Сумської історико-краєзнавчої конференції, 14 - 15 грудня 2001 року. - Суми, 2001.

Піріг П. В. Джерела з історії Чернігівщини XVII століття // Сіверянський літопис. - 2004. - №4. - С. 30 - 35.

2. Як правило, коломийці - це були ті, хто привозив сіль з Коломиї, що на Підкарпатті. Однак в XVII ст. такий термін стосувався всіх торговців сіллю незалежно від місцевості, звідки її поставляли. Детальніше про них розповідає В. Л. Модзалевський / Див.: Модзалевський В. До історії коломийців в Гетьманщині. - Відбиток/.

3. Цей термін зустрічаємо в джерелах XVII ст. / Букатевиц Н. І. Чумацтво на Україні. - Одеса, 1928. - С. 8/.

На думку О. С. Компан, у другій половині XVII ст. чумацтвом займалися в Лівобережній Україні представники всіх категорій населення./Див.: Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - С. 328/. Особливо даний промисел полюбили бурлаки й ті, хто присвячував йому своє життя. Бідні наймалися фурщиками до багатих. (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. XII. - Спр. 73.- Арк. 1 / зв. / (Далі: НБУ. IP.))

Крім солі, чумаки продавали й інші товари, зокрема, рибу. Проте, за свідченням джерел, саме промисел сілля складав найвищий статтю прибутків для торговців. І багато поселен, діждавшись весни, запртали волів кращої породи, більш витривалих / інколи пара могла везти понад 100 пудів вантажу / і рушали в далеку подорож, як правило, до Криму і на Дон. Перед початком поїздки влаштуовувався своєрідний збір, на якому чумаки обговорювали всілякі питання, пов'язані з далекою дорогою, вирішували, наприклад, куди в даний час найкраще їхати, прикидали, які можуть одержати прибутки. Тоді ж з-поміж себе вони обирали старшого - отамана. Він мав слідувати за порядком під час подорожі й перебування чумаків у чужих краях. Отаман вирішував всілякі спірні питання, був наділений повноваженнями карати порушників і виправдовувати безвинних потерпілих. Йому довірявся й одержаний прибуток, який, уже по прибутті додому, розподілявся між усіма учасниками заробітку. Всі розпорядження отамана виконувалися беззаперечно. В інших випадках він майже не відрізнявся від своїх товаришів: сам поганяв своїх волів, не менше інших працював, спільно розподіляв прибутки й збитки, мав однакову з іншими частку від одержаного доходу.

Подорож була надто тривалою. На Дон і назад треба було їхати 5-6 тижнів, у Крим і Бессарабію дещо менше. І це змушувало чумаків досить скурпульозно готуватися до неї. Прибувши додому, чумаки порали сінокіс, збирали хліб, а в день св.. Іллі / за новим стилем 2 серпня / повторно вирушали в подорож, яка продовжувалась до пізньої осені. Більшу частину зими чумаки проводили вдома, а з настанням ранньої весни його знову кликала мандрівка. / Фольклорная запись «О чумаках» // НБУ. IP. - Ф. XII. - Спр. 73. - Арк. 1 - 3/.

4. Див.: Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией / во второй половине XVII века / II Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - С. 399, 406.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. - Львів: Вид-во «Світ», 1990. - С. 208.

5. Романовский В. А. Указ. соч. - С. 405.

6. Там же. - С. 404.

7. Компан О. С. Вказ. праця. - С. 370.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссией.- СПб: Типография М. Этингера, 1879. - Т.XI. -С.49, 81, 82.

8. Медведев М. Соляной промысел в Крыму. - СПб, 1867.-С. 59-61.

9. Устюгов Н. В. Солеваренная промышленность Соли Камской в XVII веке. - М., 1957. - С. 6.

10. НБУ.

ІР. - Ф. У111. - Спр. 97, 228. - Арк. 1172, 1173, 1174, 1175, 1176.

Компан О. С. Вказ. праця. - С. 334.

11. Про дом Строганова див.:

Введенский А. А. Торговый дом XVI - XVII вв. - Л., 1924.

Он же. Дом Строгановых в XVI - XVII вв. - М., 1962.

12. Актовая книга Стародубовского городского уряда 1693 года. - Чернигов, 1914. - С. 69.

АЮЗР. - Т. XI. - С. 48 - 49.

13. Компан О. С. Вказ. праця. - С. 334.

АЮЗР. - СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. - Т. V. - С. 393 - 396.

Центральный державний історичний архів України / м. Київ / - Ф. 147. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 255.

Тетяна Тимошенко

Ф. ЛИЗОГУБ – СПАДКОЄМЕЦЬ ТРАДИЦІЙ СВОГО РОДУ

В історії кожного роду є величні постаті, які невіддільні часу. Ім'я відомого українського державного і громадського діяча Ф.Лизогуба (1851-1928) завжди привертало увагу дослідників. Уже доволі чітко окреслене коло джерел і публікацій, що висвітлюють окремі сторінки його яскравої біографії.¹ Проте поза увагою науковців залишилося ще багато питань, відповіді на які додали б до історичного портрета Ф.Лизогуба нових фарб і відтінків.

Виходячи з тих міркувань, що всебічний аналіз діяльності видатних особистостей потребує різностороннього підходу до їх вивчення, автор пропонує новий ракурс висвітлення проблеми - простежити вплив родових традицій і засад родинного виховання на формування особистісних якостей людини, котра зробила вагомий внесок у розбудову Української держави (1918) і сприяла перетворенню міст Полтавської губернії в центри української культури у першому десятиріччі ХХ ст.

Давній рід Лизогубів бере початок у першій половині XVII ст. Родоначальником його був козак Переяславського полку Кіндрат Іванович Лизогуб, син котрого - Яків (р. н. невідомий - 19.08.1698) залишив помітний слід у військово-політичній історії України другої половини XVII ст. У 1667 р. він у ранзі канівського полковника брав участь у посольстві І.Брюховецького до московського царя [1, 669]. За часів гетьманства П. Дорошенка призначався генеральним осавулом і наказним гетьманом. У 1674 р. перейшов на службу до гетьмана І. Самойловича, а згодом сам став реальним претендентом на гетьманську булаву. Після невдалої спроби обійняти високу й почесну посаду, очолив Чернігівський полк, з яким відзначився при штурмі Азова у 1696 р. За свідченням джерел, був одним з ініціаторів будівництва чудової пам'ятки української архітектури - Катерининської церкви, що стала окрасою древнього Чернігова [2, 2].

Вірно служив російському царю і син Якова - Юхим (р. н. невідомий - 1704). Він, як і батько, був чернігівським полковником, брав активну участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. [3, 406]. За військові подвиги йому було дароване помістя у Седнівській і Городнянській сотнях. На замовлення Ю. Лизогуба біля Успенського собору Єлецького Успенського монастиря збудовано усипальницю. У 1673 р. Юхим одружився з дочкою гетьмана - Любов'ю Петрівною Дорошенко. Подружжя мало трьох синів, яким судилося стати продовжувачами вже відомого роду. І якщо один із них - Семен, нічим суттєвим не вирізнявся, то Андрій виявився заповзятливим землевласником, який скуповував козацькі землі і володів величезними стадами худоби, котру збував за кордоном [4, 50]. З огляду на мету дослідження, нас найбільше цікавить третій син - Яків, котрий належав до тієї гілки роду, нащадком якої був Федір Лизогуб.

Яків Юхимович Лизогуб (22.10.1675 - 24.01.1749) був колоритною постаттю в українській історії першої половини XVIII ст. Здобувши освіту у Києво-Могилянській академії, з 1713 по 1728 рр. був генеральним бунчужним. Складний період долі припав на 1723-1724 рр., коли його разом з полковником Д. Апостолом і генеральним осавулом В. Журахівським було ув'язнено за наказом Петра I у Петропавлівську фортецю [3, 406]. Звільнившись після смерті російського імператора, деякий час жив у Петербурзі,

здобувши у 1728 р. ранг генерального обозного. Відзначився у військових баталіях проти прибічників С. Лещинського у Польщі і штурмах Перекопа, Євпаторії, Бахчисарая під час Кримських походів 1736-1738 рр. [3, 406]. Окрім військової справи, Яків долучився і до вирішення суспільних проблем - він очолював комісію, яка склала кодекс законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» [3, 406].

Не вдаючись до подальшого аналізу діяльності Лизогубів, відзначимо, що представники роду, які жили у XVII - першій половині XVIII ст., залишили помітний слід у вітчизняній історії, реалізувавши себе у військово-політичній сфері, зміцнювали обороноздатність країни і в різний спосіб відстоювали інститут гетьманства в Україні.

Наступні ж три покоління роду не відзначалися такою суспільною активністю, як попередники, а зосередили увагу на розбудові маєтку, скуповуючи або одержуючи в дарунок землі у Чернігові та повітах губернії. Так, за свідченням джерел, прадіду Ф. Лизогуба - Якову Івановичу (1720 - рік смерті невідомий) у 1760 р. належало: у Седневі - чотири, Боромиках - один, Лопатині і Невклі - по п'ять, Куликівці - тридцять, Займищі - два, а в хуторі Малому Щиплі - десять дворів з селянами-кріпаками [5, 101]. Справу батька продовжив син Іван (1761-1819), який розширив маєток за рахунок земель, придбаних в інших губерніях України. Свідченням того, що Лизогуби були заможними і впливовими землевласниками, є обрання Івана Лизогуба предводителем дворянства Городнянського повіту у 1805 р., а у 1816-1819 рр. він очолював дворянство Чернігівської губернії [5, 103]. Примножувалося багатство Лизогубів і вигідними шлюбами. Так, Іван Якович був одружений з дочкою смоленського шляхтича - Ганною Михайлівною Корсак, його син - з Марією Семенівною Сулимою (молодшою), а внук Іван уклав шлюб з представницею відомого аристократичного роду Дуніних-Борковських - Ганною Василівною [5, 102].

Далі перенесемо акцент на наступні покоління роду і охарактеризуємо найближчих родичів Ф. Лизогуба - батьків і рідних братів, адже саме родинні традиції мали відчутний вплив на формування особистісних якостей майбутнього голови уряду Української держави.

Батько Ф. Лизогуба - Андрій Іванович, народився 16-17.06.1804 р. Служити розпочав досить рано - з 31.08.1827 р. він обіймав посаду канцеляриста чернігівських дворянських депутатських зборів, а з 26 жовтня 1829 р. продовжив службу у канцелярії Малоросійського військового губернатора. З 31.12.1829 р. А. Лизогуб - колезький регістратор, а через три роки - губернський секретар. Наступний етап кар'єри пов'язаний з Одесою. Спочатку це була служба у канцелярії місцевого градоначальника, а з 1837 р. його у складі групи чиновників С.-Петербурга направлено в Одеську портову митницю. З 1850 по 1854 рр. він - колезький секретар [5, 117].

Як бачимо, перелік службових посад А.Лизогуба, на перший погляд, свідчить, що перед нами типовий представник дворянства, який нічим не вирізнявся з-поміж інших. Але така оцінка буде помилковою, адже духовний світ пересічного державного службовця виявився настільки багатим і різнобічним, що бути знайомим з ним, а тим більше дружити, вважали за честь багато знаних людей того часу.

Досліджені матеріали свідчать, що рідні брати А. Лизогуба - Олександр і Ілля теж вирізнялись освіченістю, художнім хистом, любили і всіляко підтримували та популяризували українську культуру. Так, молодший з них Олександр (1790-1839) був одним із зачинателів української фортепіанної музики. Як композитор і піаніст він запам'ятався авторством ноктюрнів, мазурок, варіацій на тему українських народних пісень [6, 400]. Старший з братів Ілля (1787-1867) був учасником Бородинської битви, служив ад'ютантом у генерала М. Рєпніна, що стало не останнім фактором в одруженні молодого офіцера з дочкою фельдмаршала І. Гудовича - Єлизаветою [4, 51].

Саме Іллі Івановичу у спадок дістався Седнів, але там майже постійно проживав Андрій, у якого на відміну від брата, окрім дружини Надії Дмитрівни Дуніної-Борковської, було троє дітей: Ілля, Дмитро і Федір. Важко відповісти на запитання, що стало запорукою надзвичайно близьких стосунків між обома братами - чи то смерть у досить молодому віці Олександра, чи інші чинники, але понад чверть століття у седнівській садибі Лизогубів панували мир, злагода, і невичерпна любов та взаємоповага між усіма членами великої і дружної родини.

Чарівна природа, демократизм і гостинність господарів приваблювали туди багатьох діячів культури. У 1846 і 1847 рр. Лизогуби приймали Т. Шевченка, який вважав їх не

тільки меценатами, але й побратимами у мистецтві. На нашу думку, підстави для цього були, адже брати без сторонньої допомоги розписали церкви у Седневі і Куликівці [4, 51]. До того ж вони чудово грали на різних інструментах, співали, складали думи. А.Лизогуб був одним з небагатьох, хто не залишив поета у біді, коли того віддали у солдати. Седнівський поміщик таємно допомагав Т.Шевченку грошима, передавав фарби, папір, пензлі. За такі дії його було суворо попереджено шефом жандармерії графом О. Орловим. Окрім Т. Шевченка, у Лизогубів бували: художник Л. Жемчужников, письменник Л.Глібов і багато інших цінителів та творців культури.

Долучився А.Лизогуб і до розв'язання чи не найголовнішої та найгострішої соціально-економічної проблеми Російської імперії - ліквідації кріпосництва. Він був одним із найактивніших членів Чернігівського губернського комітету з підготовки реформи 1861 р., тісно співпрацюючи з визнаними захисниками інтересів селянства Г.Галаганом і В.Тарновським [7, 19]. Згодом так же активно і по справедливості вирішував численні проблеми під час реалізації селянської реформи, перебуваючи у складі губернського у селянських справах «присутствія» [7, 37].

Родина ідилія обірвалася у середині 60-х рр. XIX ст. А.Лизогуб захворів, і вся рідня вирішила виїхати за кордон, щоб мати змогу поправити власне здоров'я. Місцем для лікування вони обрали містечко Монпельє у Франції, де були необхідні умови, щоб сини А. Лизогуба здобули належну освіту. Є всі підстави вважати, що старші з них - Ілля і Дмитро закінчили повний курс наук у місцевому коледжі, а молодший Федір отримав чудову можливість познайомитися з кращими зразками європейської освіти і культури. Принагідно відзначимо, що твердження дослідника Я. Липковича про те, що «у 1865 р. Федору Лизогубу не було й шести років» [4, 53], не відповідає дійсності, оскільки достеменно відомо, що той народився у 1851 р.

Повертаючись до думки про те, що благополуччя родини Лизогубів було порушене у середині 60-х рр., зазначимо, що саме тоді Ілля Іванович забажав повернутися з дружиною додому, відчуваючи певний душевний дискомфорт від можливості померти на чужині. До подружжя приєднався і А. Лизогуб, а його дружина і сини залишилися у Франції. Але як це часто буває, доля розпорядилась інакше - першим помер Андрій Лизогуб [3, 406]. Належить підкреслити, що у науковій літературі немає єдиного погляду про дату його смерті - одні називають 1864 р., інші - 1865 р., а тому, обмежившись констатацією трагічної події, залишимо за собою право на подальше дослідження цього факту. Додамо, що черговим випробуванням для сім'ї Лизогубів стала смерть у 1867 р. старшого з братів - Іллі, після чого троє юнаків залишилися без звичної і такої благодатної для них чоловічої опіки.

Коротко охарактеризуємо життєвий шлях братів Федора Лизогуба - Іллі і Дмитра. Про останнього у наукових колах говорити багато не потрібно, адже Дмитро (1849-1879) - відомий революціонер-народник, страчений за рішенням суду, як один із засновників народницької організації «Земля і воля», постать достатньо відома, а діяльність і життя його досить глибоко вивчені історичною наукою. Найстарший з братів - Ілля (1846-1906), здобувши університетську юридичну освіту, все життя перебував на сторожі інтересів держави, котра руками недобросовісних чиновників підписала смертний вирок рідному брату. І.Лизогуб став власником його спадщини, пройшовши в службовій ієрархії шлях від колезького реєстратора до дійсного статського радника [5, 118].

Молодшому з братів - Федору, судилось прожити найдовше і наповнене багатьма важливими подіями життя. Як уже відзначалось, народився він у 1851 р., але потребує уточнення місяць, коли це сталося. Справа в тому, що ряд довідників вказують, що молодший Лизогуб народився 6 жовтня, а відомий дослідник, автор Малоросійського родословника, В.Модзалевський вважає, що день народження майбутнього голови уряду Української держави припадає на 6 листопада. Враховуючи потребу у залученні додаткових джерел, обличимо цей факт, зауваживши, що він стане предметом уваги автора у наступних наукових розвідках.

Перенесемо акцент на інші, важливіші факти біографії Ф. Лизогуба, який після навчання у французькому коледжі, здобув агрономічну освіту і зосередив свої зусилля на зміцненні власного маєтку. За свідченням архівних матеріалів, він володів у другій половині 90-х рр. XIX ст. майже 2 тис. десятин землі, у Седневі, Городнянському повіті і декількох хуторах Лохвицького повіту Полтавської губернії [5, 119]. Заповзятливий

поміщик був господарем заводу, де вироблялись цегла і клінкерна тротуарна плитка.

Окрім зміцнення матеріального становища, зростав і авторитет Ф.Лизогуба серед дворян краю. Наслідком стало призначення його у 1881 р. помічником секретаря мирового з'їзду в Чернігові, у 1888 р. седнівського поміщика обрано предводителем городнянського повітового дворянства, а згодом - гласним місцевого земського зібрання. На зазначених посадах він перебував до 1897 р., а у наступному році був обраний гласним чернігівського земського зібрання, активно працюючи в якому, входив до складу проектної та училищної комісії.

Земську діяльність Ф.Лизогуб продовжив у сусідній Полтавській губернії, де з 1901 по 1916 рр. очолював місцеву губернську земську управу. Був ініціатором спорудження у Полтаві будинку земства в національному стилі, пам'ятника І.Котляревському, відкриття кількох музеїв, матеріально підтримуючи українське декоративно-прикладне мистецтво [8, 116].

Доречно зауважити, що цей період діяльності Ф.Лизогуба цілком заслуговує на окрему наукову розвідку, а тому обмежимося на даному етапі лише констатацією факту - завдяки ініціативам голови управи місцеве земство ефективно вирішувало не лише соціально-економічні проблеми краю, але й стало на початку ХХ ст. оберегом національних традицій Лівобережної України.

У наступні два роки Ф.Лизогуб був радником російського намісника на Кавказі, опікуючись питаннями запровадження у регіоні земського самоврядування. Перед поверненням в Україну, він очолював з 1917 р. відділ іноземних підданих Міністерства закордонних справ Росії. Поділяючи погляди октябристів, Ф.Лизогуб був досить помітною постаттю цієї партії.

Переїхавши в Україну, не загубився у суспільно-політичній колотнечі, а ставши соратником П.Скоропадського, очолив уряд Української держави (травень - листопад, 1918 р.). Намагався залучити до співпраці в уряді представників партій національно-демократичного напрямку, в тому числі Український національно-демократичний союз. Влітку 1918 р. під головуванням Ф.Лизогуба проведена велика організаційна робота по створенню постійної штатної структури військових частин та підрозділів сухопутних військ збройних сил Української держави, реформуванню військово-морського флоту, демобілізації торговельного флоту, відновленню українського козацтва та зміцненню органів державної варті.

Ф.Лизогуб залишив помітний слід і в дипломатії. У Берліні він зустрічався з державним секретарем закордонних справ Німеччини фон Гінце і обговорював проблеми кордонів, укладення мирного договору з радянською Росією, питання пов'язані з Кримом, Холмщиною, Чорноморським флотом, збройними силами України [9, 8].

З ініціативи Ф.Лизогуба були накреслені перспективи економічного співробітництва. В цілому міністерство закордонних справ уряду Ф.Лизогуба упродовж 8 місяців діяло досить активно. Україна мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території - 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24 держав [8, 117].

Після опублікування гетьманом П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. «Грамоти Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України» і проголошення федеративного союзу України з майбутньою небільшовицькою Росією Ф.Лизогуб склав свої повноваження. Помер у 1928 р. у Белграді (Югославія) [8, 117].

Отже, в результаті діяльності уряду Ф.Лизогуба Українська держава досягла певних успіхів у розбудові державності, утвердженні на міжнародній арені, стабілізації економіки й фінансів.

Розглянутий матеріал дозволяє нам зробити висновок про те, що представники роду Лизогубів залишили помітний слід в історії українського суспільства. Вони були безпосередньо причетні до зміцнення обороноздатності країни і здобуття ратної слави українцями упродовж XVII-XIX ст. Окремі представники роду показали себе добрими господарями, які, окрім власного матеріального благополуччя, дбали про розвиток освіти, культури, переймалися проблемами простих людей. При цьому всі вони формували, плекаючи віками той неповторний пласт родинних традицій і культури, що в свою чергу, за незначним винятком, позитивно впливав на духовний світ представників роду, генетично передаючи їм у спадок такі людські чесноти, як порядність,

самопожертва, благочинність і, звичайно ж, високопрофесійне служіння інтересам народу і держави.

Аналізуючи життєвий шлях Ф.А.Лизогуба, можна без сумніву стверджувати, що його постать як державного і громадського діяча та мецената займає почесне місце в історії українського народу другої половини XIX - початку XX ст. і заслуговує на шире вдячність та глибоке наукове вивчення.

Джерела та література:

1. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / Издание Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава: Тов.-во Печатного дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. - 110 с.; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922 рр. - Полтава, 1995. - 236 с.; Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 - грудень 1918). - Київ, Філадельфія, 1995. - 493 с.; Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. - Петроград, 1916. - 251 с.; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. - К., 1914. - 115 с.
2. Брокгауз Ф., Ефран И. Энциклопедический словарь. - Т. XVIII. - СПб., 1896. - 960 с.
3. Карнабед А. Трагедия Дмитрия Лизогуба и усадьбы Лизогубов в Чернигове // Черниговский полдень. - 1995. - №27 (10 августа). - С. 2.
4. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. - К., 2001. - 1135 с.
5. Липкович Я. Життя і смерть Дмитра Лизогуба // Наука і суспільство. - 1986. - №8. - С. 49-55.
6. Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - К., 1908. - 496 с.
7. Кудрицкий А. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - 1006 с.
8. Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии и крепостной реформы в Черниговской губернии. - Чернигов, 1911. - 47 с.
9. Уряди у XX ст. Науково-документальне видання. - К.: Наукова думка, 2001. - 606 с.
10. Реєнт О. Павло Скоропадський // Історія України. - 2004. - № 20. - С. 5-12.

Олександр Сидорович

●

СПІЛКОВЕ БУДІВНИЦТВО СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Спілкове будівництво споживчої кооперації на початку XX століття у Російській імперії було однією із основних і нагальних проблем кооперативного руху. Швидкий ріст кооперативів натикався на недосконалість кооперативного законодавства, яке не створювало можливостей для об'єднання споживчих товариств у спілки. Останні, якщо і виникали, то скоріше були винятком у загальній картині кооперативного руху в Російській імперії. Ситуація дещо поліпшилася під час Першої світової війни, а кардинально змінилась лише після лютневої революції 1917 року, а точніше 20 березня, коли Тимчасовий уряд прийняв кооперативний закон, завдячуючи демократичності якого розпочалось активне спілкове будівництво кооперативного руху.

Серед робіт, де увага приділялася спілковим об'єднанням в кооперації Лівобережжя, слід відмітити перш за все монографії В.М. Половця¹ та І.А. Фаренія.²

Таким чином, завданням даної роботи є дослідження спілкового будівництва споживчої кооперації в Чернігівській губернії під час Першої світової війни.

Спробу об'єднати закупки споживчих товариств у межах свого повіту ще до початку війни здійснило Сосницьке земство, але вона виявилася невдалою.³ Про прискорення розробки і запровадження нового кооперативного законодавства у міністерстві фінансів клопоталася Чернігівська губернська земська управа, адже в проєкті нового закону передбачалося спрощення у процедурі при затвердженні споживчих об'єднань. У цьому клопотанні зазначалось, що «питання про спілки стоїть у колишньому положенні. Кожне клопотання розглядається у надзвичайному порядку через раду міністрів. І, не зустрічаючи нормальних правових умов, спілкове будівництво шукає обхідних шляхів. Спілки виникають під виглядом комерційних організацій або товариств на вірі або ж

у вигляді окремих договірних об'єднань».⁴

Отже, споживчі спілки якщо і створювались, то на умовах нотаріального договору. І, крім того, об'єднання не суто споживчі, а «змішані» - кредитно-споживчі.

У червні 1915 р. одним з перших на Чернігівщині, було створене Ніжинське товариство кооперативів, до складу якого увійшли тридцять два сільських кооперативи (кредитні, споживчі, сільськогосподарські). Попередня нарада представників кооперативних установ Ніжинського повіту, на якій обговорювалось питання про створення кооперативного об'єднання, відбулася ще 15-16 грудня 1914 р.⁵ Посередницька робота товариства почалась із організації збуту цибулі, поставки земленосних мішків, заготівлі сала - усе це на замовлення військового інтендантства.⁶ Це товариство займалось також посередницькими операціями по закупівлі і збуту вики. Причому ця культура збувалася як в Московську губернію, так і Сурозькому повітовому земству. Закуповувати продукцію товариство намагалось у безпосереднього виробника. Наприклад, тютюн - на Прилуцькій фабриці, а цукор - на Носівському цукровому заводі. Також Ніжинським товариством була організована закупівля 25.000 пудів сіна через ряд товариств Ніжинського повіту на замовлення повітової управи і на кошти, взяті в кредит у повітській земській касі дрібного кредиту. 100 пудів буряків було закуплено на замовлення військового начальника Чернігівської губернії.⁷ У січні-лютому 1916 р. на останніх засіданнях Ніжинського товариства вирішувалися питання, пов'язані із закриттям губернською адміністрацією цього товариства. Усю бакалійну торгівлю було вирішено передати Ніжинському повітовому земству за умови тимчасового користування до створення спілкової кооперативної організації в повіті, після виникнення якої ця торгівля повинна бути передана саме їй.

У жовтні 1915 р. було створене «Чернігівське товариство кооперативів із посередництва». «Договір про створення підписаний 17 кооперативами, а в наступному місяці їх кількість зросла вже до 25. Вирішено було вести операції як по закупівлі предметів першої необхідності, так і по їх збуту», зазначалося в кооперативній пресі.⁸ Відразу ж Чернігівське об'єднання приступило до активної діяльності. Були укладені угоди на поставку губернському продовольчому комітету 15.000 пудів жита, а також борошна, солі, сахарів. На замовлення Чернігівського військово-промислового комітету в повіті було організовано закупівлю полотна для земленосних мішків. Для проведення цих операцій правління спілки взяло позичку 3.000 крб. у двох кредитних товариствах, які входили до його складу, а також отримало дозвіл кредитуватися в земській касі дрібного кредиту на суму 5.000 крб.⁹ І всі ці починання - у десятиденний термін із дня заснування. Ця організація незабаром теж була закрита за постановою губернського присутствія про товариства і спілки із формулюванням: «Товариство переслідує не комерційну мету, а зворотну - боротьбу з дорожнечею, що не може слугувати завданням торгової організації».¹⁰

Подібна ж структура і з подібною метою, на основі статуту Ніжинського товариства кооперативів, була створена і в містечку Кролевець під назвою «Товариство кооперативів Кролевецького району».¹¹ До складу цього товариства входили 12 споживчих кооперативів, 6 кредитних та 7 сільськогосподарських. При товаристві було створено склад бакалійних товарів. Організована закупівля місцевих товарів і відправлення їх на продаж: борошна - в м. Новозибків, меду - в Брянськ і овочів - у Москву. Після шести місяців діяльності Кролевецьке об'єднання було закрито, і його діяльність була відновлена вже в травні 1917 р., після лютневої революції і прийняття Тимчасовим урядом 20 березня того ж року кооперативного закону.¹²

Ці три «змішані» спілки - Чернігівська, Ніжинська і Кролевецька - за розпорядженням губернської адміністрації були ліквідовані в кінці 1915 р. як товариства, організація котрих не передбачена законом.¹³ Свавільні дії влади призвели навіть до того, що за поданням депутата Д.Д. Сторлачанова Державна дума прийняла т.зв. «спешный запрос» до міністрів внутрішніх справ і юстиції щодо переслідування чернігівською адміністрацією кооперативних організацій. А Чернігівське земське губернське зібрання в свою чергу прийняло постанову клопотатися про безперешкодний дозвіл об'єднань кооперативів.¹⁴

Таким чином, передова громадськість губернії розуміла позитивне значення споживчих спілок в умовах воєнного часу.

У північних повітах Чернігівщини, за повідомленнями преси, діяла так звана

«неуставна» споживча спілка, існування якої не було зафіксоване в документах; просто ряд споживчих товариств Новозибківського, Сурозького і Стародубського повітів робили свої закупівлі через Новозибківське кредитне товариство.¹⁵ 11 вересня 1916 р. у Новгороді-Сіверському була проведена нарада Новозибківської спілки кредитних товариств, на якій остаточно було вирішено створити споживчу спілку в межах п'яти північних повітів Чернігівщини: Новозибківського, Сурозького, Мглинського, Стародубського та Новгород-Сіверського.¹⁶

У 1916 р. у Борзнянському повіті організувалося Борзнянське товариство зі збуту цибулі у складі трьох споживчих та одного кредитного кооперативу. Справа в тому, що в кількох селах Борзнянського повіту вироблялося майже 100 тис. пудів цибулі щороку, збутом якої селяни займалися несистематично, ледь покриваючи видатки, тоді як скупники-оптовики при перепродажі цієї ж цибулі мали 30-40 тис. крб. чистого прибутку.¹⁷

Також окремі земства під час Першої світової війни підміняли деякі функції споживчої спілки, наприклад, Борзнянська на Чернігівщині виписувала товари великими партіями і розподіляла їх серед споживчих товариств, виходячи із народонаселення.¹⁸

Отже, споживчі об'єднання, які існували в Чернігівській губернії під час Першої світової війни, ні за сферою діяльності, ні за кількістю і видом членів-товариств не можуть претендувати на статус повноцінних споживчих спілок. Ступінь охоплення спілковими об'єднаннями споживчих товариств Чернігівської губернії під час Першої світової війни не можна вважати прийнятним, адже найповноцінніший розвиток споживчої кооперації можливий лише при стовідсотковому охопленні кооперативів спілковими об'єднаннями. Проте активна діяльність цих об'єднань і користь, яку вони приносили населенню і державі, засвідчили надзвичайну затребуваність споживчих спілок в екстремальних умовах воєнного часу.

У цілому, перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть полягати як в розширенні подібних досліджень на всю Україну, так і в дослідженні з подібною метою інших її регіонів.

Джерела та література:

1. Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917). - Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. - 204 с.
2. Фареній І.А. З історій становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ століття). - Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. - 144 с.
3. Шевченко Е.П. Земство и кооперация. - Чернигов: Типография Губернского земства, 1916. - С. 6.
4. Черниговская губернская земская управа Его Высокопревосходительству Господину Министру Финансов. - Ф. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Од. зб. 1192. - Арк. 2-3.
5. Нарада кооперативів Ніжинського повіту // Муравейник-Комашня. - 1914. - № 47. - С. 789.
6. Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні... - С. 57-58.
7. Журнал засідань правління Нежинського товариства кооперативов. - Відділення Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині. - Ф. 1417. - Оп. 1. - Од. зб. 1. - Арк. 1-12.
8. Черниговское товарищество кооперативов по посредничеству // Кооперативная жизнь. - 1915. - № 23-24. - С. 389.
9. Князь К. Кекуатов. Свобода союзов // Кооперативная жизнь. - 1916. - № 15-16. - С. 696-712.
10. Кролевецкое кооперативное совещание // Вестник кооперативных союзов. - 1915. - № 8. - С. 469.
11. Там само.
12. Деятельность союза кооперативов Кролевецкого района. // Черниговский кооператор. - 1918. - № 6. - С. 13.
13. М. Закрытие Нежинского товарищества кооперативов. // Южный кооператор. - 1916. - № 5. - С. 154.
14. Ходотайства о союзах // Муравейник-Комашня. - 1915. - № 9. - С. 287.
15. Новый союз потребительных обществ // Черниговская земская газета. - 1917. - № 28. - С. 2.
16. Совещание кооперативов // Кооперативная жизнь. - 1916. - № 17-18. - С. 828.
17. Раузов Сер. Борзенское объединение кооперативов по сбыту лука. // Кооперативная жизнь. - 1916. - № 20. - С. 937-938.
18. Священник И. Рахний. с. Берестовец, Борзенского уезда. Корреспонденции. // Черниговская земская газета. - 1917. - № 6. - С. 7.

ПОВСЯКДЕННІ УМОВИ ЖИТТЯ ТА ПРАЦІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х рр. ХХ ст.

Повсякденна сфера життя суспільства в цілому та його окремих груп як об'єкт історичного дослідження в радянській історіографії була зовсім відсутня і лише в останнє десятиліття знаходить своїх дослідників у зарубіжній¹, в тому числі російській², і також пострадянській українській науці³. З'явилися спеціальні розвідки з історії повсякдення різних соціальних верств, зокрема й інтелігенції⁴.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка здобула освіту й досвід у дореволюційний час, в українському суспільстві традиційно вирізнялася своїм становищем монопольного власника інтелектуальних знань, мала незаперечний авторитет як висококваліфікована, професійно затребувана верства. Прихід більшовиків до влади радикально змінив її статус у суспільстві, морально-психологічне і матеріально-побутове становище. Крім наслідків світової та громадянської війн, інтелігенція потерпала від класової політики нового режиму, вістря якої було спрямоване проти неї як «буржуазної» верстви, що не продукує матеріальних благ і є «ворогом» трудящого народу. Запроваджена реформа вищої освіти мала ліквідувати не тільки автономію університетів, а й шент знищити традиції вільнодумства, самостійності, демократії. В особливо скрутному і принизливому становищі опинилася гуманітарна інтелігенція невеликих міст: дистанційована від центру, не задіяна в магістральних планах «соціалістичного будівництва», опинилася на руйновищі «старого світу» з відповідними йому нормами, правилами і традиціями, втративши соціальну захищеність не тільки у вигляді належної пенсії, а й людської поваги та вдячності, нормального опікування і постачання. Через відсутність «класово свідомої» інтелігенції на початковому етапі радянського будівництва влада пішла на вимушений компроміс зі старими інтелектуальними силами, маючи на меті, з одного боку, використати їхній потенціал у своїх інтересах і, з іншого, їх приборкання чи навіть перевиховання. «Виховні» зусилля репресивно-ідеологічної машини були спрямовані на те, щоб примусити кращих представників української інтелігенції відмовитися від політичних переконань та методологічних позицій і перейти на марксистсько-ленінську платформу. Тиск на українську інтелігенцію мав на меті зламати її морально, змінити духовну сутність, репресивними засобами включити в єдиний ідеологічний механізм, а у випадку найменшої нелояльності - знищити фізично⁵.

Свідчення документів, що збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), не залишають дослідникам жодних ілюзій щодо реалізації політики сприяння вченим і митцям, проголошеної декретами РНК УСРР «Про поліпшення стану учених спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва» (від 31 серпня 1920 р.) та «Про покращення побуту наукових працівників» (від 30 серпня 1921 р.). Особливо промовисті відомості маємо в фонді 331 - «Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УРСР». Тут збереглися оригінальні документи й матеріали не тільки про науковий доробок учених, а й про їх настрій, почування, вражаюче злидений рівень життя і принизливі умови праці інтелігенції у 20-х рр. У річних, кварталних, місячних звітах Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ) та його відділень чи уповноважених відклалися дані про забезпечення вчених продуктовими пайками, одягом, взуттям, грошовими видатками, про їх оздоровлення, отримання ними медичної допомоги, про збереження чи надання помешкань для житла і праці, про виплату пенсій та інші соціальні гарантії тощо.

На Чернігівщині під опіку потрапляли працівники розумової праці самого губерньського центру - Чернігова - і Ніжина; вони мали право на адресну допомогу від ВУКСУ в разі, якщо вчасно подали заяву на реєстрацію з відповідною анкетною, переліком наукових праць і характеристикою нинішньої діяльності (після 1918 р.).

На початок 1922 р. ВУКСУ зареєстрував по Чернігову 39 осіб і по Ніжину - 34 особи,

що мали право на академпайок⁶. Норма пайка у січні 1922 р. складалася з таких продуктів: 37,5 ф. хліба, 12 ф. круп, 6 ф. гороху, 5 ф. пшеничного борошна, 2 ф. цукру, 2 ф. масла, 15 ф. м'яса, 5 коробок сірників, 2 ф. мила, 2 ф. солі, 3/4 ф. тютюну, 1/2 ф. чаю⁷. Але у березні його склад став іншим: 33 ф. зерно-хліба, 15,5 ф. пшона, 15 ф. м'яса, 2 ф. жирів, 2 ф. солі⁸. У листі ректора Ніжинського інституту народної освіти (далі -НІНО) П.В. Тихомирова до ВУКСУ від 23 квітня 1922 р. повідомлялося: «На Ніжинській науково-дослідній кафедрі працює 10 осіб. Всі ці особи та їх родини в однаковій мірі відчують гостру потребу у предметах харчування, а також одягу. До цього часу розподіл допомоги, що надавалась іншим науковим установам, до Ніжина через віддаленість його від органів центрального й губернського управління не доходила або здійснювалась з великим запізненням, так що багато хто з наукових працівників вимушений був для свого прохарчування продавати свою необхідну домашню обстановку і навіть книги, не кажучи вже про предмети комфорту»⁹.

Ректор вказував, що, окрім співробітників НДК, в ІНО працювали на той час 28 кваліфікованих викладачів та 6 молодих учених. Загалом допомоги потребували 44 особи¹⁰. Серед тих, хто перебував у катастрофічній нужді, - сам ректор П.В. Тихомиров, відомий філософ, автор понад 50 наукових праць, який свого часу викладав у Московській духовній семінарії, мав приват-доцентуру в МДУ, а з 1882 р. незмінно працював у Ніжині. Його колеги професори І.І. Семенов (класична філологія), В.І. Резанов (російська література), О.С. Грузинський (давньоруська писемність і палеографія), І.Г. Турцевич (антична література), Г.А. Максимович (російська історія), М.М. Бережков (російська історія й історіографія), В.Г. Ляскоронський (українська історія і археологія), О.І. Покровський (давньогрецька історія), В.А. Заболотний (російська словесність і мова) та ін., що присвятили вищій освіті краю не один десяток дореволюційних років, опинилися на межі виживання, були принижені.

У наступному листі-зверненні до ВУКСУ від 5 липня 1922 р. за підписом ректора і політкомісара НІНО йшлося про те, що академпайок так і не видано за лютий, натомість у березневі видачі ця заборгованість не була включена, навпаки пайки скоротилися за обсягом і видом продуктів - зовсім відсутні чай (чи кава), цукор, тютюн, сірники, мило, пшеничне борошно, видача м'яса зменшена до 33,5%, круп - до 50%, гороху - на 100%¹¹. На свій запит почули цинічну (хоч, може, й правдиву) відповідь наркома продовольства: по-перше, ніякої заборгованості за минулі місяці НКП покривати не буде: «прожили ви, з голоду не померли (!) і вважайте цю справу завершеною»; по-друге, жодних зобов'язань на майбутнє на себе не бере: «чого у нас немає, того не дамо і не будемо давати, не купувати ж нам для вас (!). Нехай наркомат освіти, якщо він у цьому зацікавлений, знаходить способи задовольнити вас»¹². За таких умов викладачі змушені були створити касу взаємодопомоги, робити борги у інших городян. «Останнє, - пишеться в листі, - особливо принизливе й обтяжливе, бо повертати нічим. Восени впродовж чотирьох місяців ми зовсім нічого не отримували, а тепер маємо нерегулярно лише 30% платні»¹³. Уповноважений ВУКСУ у Чернігові у своїх звітах підтверджував, що працівникам НІНО за березень, квітень і травень 1922 р. не додано щомісяця по кожному академпайку пшеничного борошна - по 2 ф., м'яса - по 5 ф., мила - по 2 ф., тютюну - по 3/4 ф., чаю/кави - по 1/2 ф., цукру - по 2 ф., круп - по 6 ф.¹⁴ Такою ж була справа і з забезпеченням викладачів ЧІНО.

Відшукати дані, що справедливість взяла гору, нам не вдалося. Так само сутужно складалися справи із зобов'язанням забезпечити паливом. За розпорядженням центру на опалювальний сезон 1921-1922 р. на кожного вченого спеціаліста, що отримував академічний пайок, мало видаватися по 200 пуд. дров і 1/2 пуд. гасу щомісяця. Але дров у Ніжині не заготовили і не видавали ні разу, про гас для науковців згадали тільки у квітні 1922 р. Як йдеться у доповідній записці секретаря секції наукових робітників (СНР) Ніжина голові Чернігівського губвиконкому Пахомову від 1 червня 1922 р., «при видачі гасу у квітні-травні з науковців зажадали сплати акцизного збору за 45 пуд. Оскільки особи, що отримують академпайок, служать у різних установах і фонду, з якого вони могли б сплатити акциз, не мають, то збір 27 000 000 крб. потребував часу. Після збору цієї суми та її сплати Губнафта висунула вимогу у зв'язку з новими розцінками доплатити ще 112 860 000 крб. За таких обставин від гасу довелось геть відмовитися»¹⁵.

Якщо у великих промислових центрах і в губерніях, що були офіційно визнані потерпілими від голоду 1921-1922 рр., інтелігенція здобувала хоч якусь поміч з Праги, Відня чи від організацій Міжнародного Червоного Хреста, фонду Нансена, американських товариств «АРА» і «Джойнт» тощо, то Ніжинському інституту не перепадало нічого. Ректорові знову доводилося просити: «по-перше, асигнувати 200-300 крб. на видачу одноразових допомог викладачам у екстрених випадках; по-друге, затвердити додаткове академічне забезпечення (т.зв. «золотий додаток»); по-третє, надати місця для відпочинку й покращення здоров'я у будинках відпочинку; по-четверте, видати мануфактуру (за поміркованими цінами); по-п'яте, видати декілька нансенівських посилок»¹⁶.

Ситуація морального приниження посилювалась тим, що, за перевіреними даними, в Росії у цей час забезпечення працівників вищої школи було поставлене краще. За таких обставин намітився відтік кадрів і ставав все помітнішою тенденцією¹⁷. В Україні справді зволікали з додатковим академзабезпеченням. Так, літератор з Чернігова Й.Г. Дроздов у травні 1923 р. писав у листі до ВУКСУ: «З номера «Известий ВЦИК» від 13 лютого 1923 р. довідався, що в Росії в нинішній час академзабезпечення крім продовольства включає і грошові допомоги у розмірі від 180 до 900 млн. крб. залежно від категорії й заслуг. Воно є додатковим, крім службового академпайка. У нас про додаткову академічну підтримку й не йдеться».¹⁸ Лише під кінець року стан справ трохи став покращуватися: з 1 жовтня 1922 р. по 1 березня 1923 р. на викладачів та науковців НІНО було видано для забезпечення академічного пайкування близько 200 пуд. борошна, 13,5 пуд. сала, 99 пуд. м'яса, 5 пуд. масла, 40 пуд. пшона, 12 пуд. квасолі і виділено 8 368 крб. 50 коп. на додаткове академічне забезпечення¹⁹.

Право на додаткове академзабезпечення отримували лише працюючі спеціалісти вищих категорій при наявності «корисних» праць (V-I категорії), тоді як початкуючі науковці (0 категорія) опинялися поза підтримкою. Вони не мали значного науково-педагогічного стажу, натомість продовжували працювати у вищій школі. За рішеннями експертної кваліфікаційної комісії (квітень - червень 1923 р.) в Ніжині 2 спеціалістів були визнані по III категорії, 5 - по II, 2 - по I, 12 - по 0; у Чернігові - 3 по II категорії, 8 - по I, 25 - по 0²⁰. Ректор Чернігівського ІНО у серпні 1923 р. звертався до ВУКСУ з проханням дозволити використовувати надіслані в розпорядження СНР 42 червінці в разі екстрених потреб і особам 0 категорії: «Я особисто про надання такої можливості дуже клопотав би, тим більше, що серед зарахованих до 0 категорії є особи, поза сумнівом, більш корисні для радянської влади в справі будівництва народної освіти, ніж окремі особи з I і II категорії»²¹.

Формальний розгляд поданих на експертну комісію документів часто призводив до образливих призначень і понижень заслужених вчених. У доповідній записці до ВУКСУ від 2 вересня 1923 р. знаний у Ніжині професор І.Г. Турцевич писав: «У нинішній час наукова комісія НКО України деградувала мене як ученого, оскільки я опинився в одній категорії з моїм колишнім учнем, що значно молодший за мене і не був не тільки заслуженим ординарним професором, але й професором взагалі. Це для мене образливо й у матеріальному відношенні відчутно, та і для справи може бути шкідливим. Бюро ННДК зі свого боку звернулось до Наукового комітету з клопотанням про покращення мого становища. Мені якось незручно і навіть соромно після 40-річної наукової і викладацької діяльності складати автопелю, доводячи, що я щось зробив для своїх колишніх учнів і слухачів та для науки; якби знайшлися якісь недоліки в моєму науковому формулярі, то я сподівався, що будуть дивитися не на формальний бік, а на сутність справи. Я впевнений, що оцінка мене як ученого, дана мені багатьма російськими і кількома іноземними вченими, не співпала би з оцінкою комісії Наукового комітету. Призначення мені «золотої прибавки» у тому розмірі, що і більшості колег-професорів, було б, вважаю, цілком справедливим ще й тому, що я давно вислужив пенсію, але тепер її не отримую. ...Після 30 років служби я придбав собі дерев'яний будиночок з флігелем, але внаслідок війни і революції це моє домоволодіння стало для мене джерелом багатьох стомлюючих клопотів і великих неприємностей. Восени 1919 р. я був підданий реквізиції, точніше пограбуванню, від якого до цього часу не можу оговтатися: не маю поки що можливості придбати достатньо білизни, верхнього одягу й взуття. З того ж часу кращу частину будинку займають - майже задарма - громадянки Грінфельд, мати і сестра секретаря місцевого комунгоспу»²². У Ніжині за квітень і травень 1923 р. отримали

додаткові грошові виплати професори В.І. Резанов (по IV кат. - 2500 крб.), І.І. Семенов, О.С. Грузинський, О.І. Покровський, Г.А. Максимович, М.М. Бережков (по III кат. - по 1640 крб.), І.Г. Турцевич, А.Н. Кирилов (по II кат. - по 965 крб.), І.В. Добіаш, В.Г. Малеванський, Є.Д. Замислова, П.А. Бельський, О.О. Карпеко, В.А. Заболотний, С.М. Ніконов, В.В. Кукаркін (по I кат. - по 660 крб.)²³. Членам Чернігівської СНР зовсім не надійшло додаткове академічне забезпечення за останній квартал 1924 р. На запит СНР з Харкова відповідали, що зволікання зумовлене тим, що у них немає науковців вище II категорії²⁴. Станом на 1 січня 1926 р. у Чернігівській СНР нараховувалось 38 членів: у ІНО - 20 осіб, у землевпорядному технікумі - 5, в окружному архіві - 2, у державному музеї - 5, у агротехнікумі - 10²⁵.

Видатки по додатковому академзабезпеченню суворо контролювалися, людина втрачала цю форму допомоги, коли припиняла активну діяльність, виходила на пенсію або не поновила документів. Так, з протоколу засідання Ніжинської СНР від 27 грудня 1924 р. довідуємось про клопотання у відновленні додаткового академзабезпечення В.І. Резанову (по IV кат.), О.І. Покровському, І.Г. Турцевичу, М.М. Бережкову, О.С. Грузинському (по III кат.)²⁶. Наприкінці 1926 р. становище М.М. Бережкова та І.Г. Турцевича знову погіршилось, оскільки вони подали у відставку, тому жалування не отримували, а пенсію їм ще не встановили²⁷. Так само Чернігівська СНР у березні 1925 р. клопоталася про додаткову підтримку для В.А. Шугаєвського, Б.В. Фурсенка (по II кат.), П.Г. Баран-Бутовича, С.Г. Баран-Бутовича, М.Г. Баран-Бутовича, М.В. Колеснікова, Понизовського, О.О. Поська, І.П. Львова, В.Д. Щеглова, П.І. Смолічева, О.П. Васютинського, І.О. Григоровича, Б.М. Шевельова (по I кат.), І.В. Лисицина, П.І. Рашевського (по 0 кат.)²⁸. У першому кварталі 1927 р. поза додатковими академвиплатами опинилися, не переоформивши документи, П.І. Смолічев, Б.М. Шевельов, О.О. Поська та ін.²⁹

Піклування про людей лише на підставі відповідних паперів, а не реалій життя ставало нормою. Траплялось, що навіть виконавці вищого ешелону не були забезпечені необхідним у разі потреби. Так сталося з новопризначеним у липні 1924 р. на посаду ректора Ніжинського ІНО М.Г. Куїсом. Він був перекинутий з партійної роботи (завідувач агітаційно-пропагандистського відділу Кременчуцької округи) на освітянську ниву з величчя партійних органів. Через надмірну завантаженість посадовими обов'язками і громадськими дорученнями, читання курсів політекономії, основ марксизму М.Г. Куїс вчасно не зареєструвався у ВУКСУ і не зміг отримати путівки на лікування, коли виникла гостра потреба, поки не написав відповідної заяви про членство.³⁰ «Паперова пильність» була понад усе, часом система занедбувала навіть вірних своїх служак. Наприклад, Б.М. Шевельов, що змушений був покинути посаду декана факультету соцвиховання Ніжинського ІНО у 1926 р. через тяжку хворобу, вичунавши літку 1927 р., навіть весною 1928 р. не знайшов відповідної роботи³¹.

Клопітною була і справа призначення або збереження пенсій «старій» професурі. Ніжинська СНР спеціально тричі ставила перед ВУКСУ питання про персональну пенсію професору М.М. Бережкову. В анкеті 1921 р. вчений повідомляв, що на посаді професора російської історії працював у Ніжині 22 роки, у 1904 р. вийшов на пенсію, але з 1919 р. поновив діяльність в інституті вже бібліотекарем і позаштатним професором³². З кінця 1921 р. очолив секцію російської та української історії Науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Його колеги у березні 1925 р. наполягали на встановленні йому пенсії у розмірі 75 крб.³³. До витягу-клопотання була додана нова анкета науковця, в якій він, крім послужного списку й переліку наукових праць, подавав висновок лікарської експертної комісії міської поліклініки з власним коментарем: «...стосовно працездатності визначено вищий ступінь інвалідності. Мене особливо непокоїть хвороба очей: лікар-окуліст рекомендує мені якомога менше читати, а ввечері зовсім заборонено читати»³⁴. І далі скромна, типово інтелігентська приписка: «власної сім'ї не мав. ...на прожиток собі і тій особі, що візьметься прислужитися мені при подальшому ослабленні сил, потребу пенсії від держави. Прошу товаришів наукових співробітників сприяти мені у справі отримання її»³⁵.

Питання про організацію санаторної допомоги науковим працівникам було одним з важливих у діяльності ВУКСУ. Українській інтелігенції місця на відпочинок чи лікування надавалися спеціальною комісією на підставі особистих заяв і висновків лікарських комісій. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі науковці мали спеціально

створені будинки відпочинку, провінційні ж осередки могли отримати путівки на відпочинок у Криму і на Кавказі своїм членам згідно з квотами центральних органів. Рознарядки належало суворо дотримуватись, нерідко пропозиції були невчасними (під час навчального процесу в ІНО) чи не могли бути прийняті через відсутність необхідних коштів для оплати путівки (навіть за пільгами) або на квитки. Так, професору І.В. Резанову було надано місце в Кисловодську на 35 днів з 5 жовтня 1926 р., вартість путівки 80 крб., йому було видано 50 крб. у вигляді разової допомоги³⁶. Спеціальні скидки для пільгового проїзду до кримських курортів отримали влітку 1926 р. професори Є.А. Рихлік, М.К. Волинський, М.Г. Куїс³⁷. За 1926 р. на Гурзуфському курорті відпочили 12 вчених з Чернігівщини, натомість заявок було подано 38³⁸.

ВУКСУ належало опікуватися й організацією наукової праці вчених: виділяти кошти на друкування праць, передплачувати спеціальну науково-фахову літературу, в тому числі зарубіжну, організовувати і оплачувати стажування, відрядження, участь у конференціях тощо. У звітних документах по Чернігівській і Ніжинській СНР за 1924-1927 рр. не вдалося знайти свідчення ні про друкування державним коштом підготовлених праць, ні про отримання необхідної літератури (4 заявки бібліотекаря НІНО М.М. Бережкова залишилися без відповіді), на наукові відрядження від 30 до 60 крб. було видано С.І. Гаєвському, В.О.Скитському, П.К.Федоренку у Чернігові, О.І.Покровському, А.М.Кирилову - у Ніжині³⁹. Заява професора НІНО Є.Ф. Рихліка про необхідність відрядження до Ленінграда, щоб попрацювати у публічній бібліотеці для завершення дослідження по темі «Українські мотиви в польській літературі», бюро ВУКСУ була залишена «до з'ясування фінансових можливостей на 1928 р.»⁴⁰.

Документи у фонді 331 ЦДАВО України засвідчують, що ВУКСУ та його місцеві відділення (з листопада 1923 р. - СНР при «Робос») справді докладали зусиль, щоб підтримати вчених, педагогів і працівників культури. Але наскрізною ідеєю реалізації будь-яких заходів підтримки інтелігенції було забезпечення контролю над її діяльністю, спрямування її по шляху радянзації, кінцевого упокорення і перевиховання «старої» інтелігенції.

Джерела та література:

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. - М., 2001; її ж: Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: село / Пер. с англ. - М., 2001; David L.Hoffman. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941), Ithaca and London, 2003, 247p.; Sarah Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934-1941, Cambridge, 1997.
2. Российская повседневность 1921-1941. Новые подходы. - С-Пб., 1995; Горинев М.М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. - М., 1996. - С.268-273; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: 1920-1930 годы. - С-Пб., 1999; Осокина Е. А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928-1935. - М., 1993; Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1920-1930-е гг. - М., 2003; Антипина В.А. Повседневная жизнь советских писателей в 1930-1950-е гг. - М., 2005 та ін.
3. Куденко Я.Н. Повседневность как реалия культурной действительности: Дис. ... канд. филос. наук. - Х., 1998; Удод О.А. Про історію повсякденності // Бористен. - 2000. - № 4; Його ж. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. - Черкаси, 2002. - № 3. - С.6-15.
4. Коляструк О.А. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янець-Подільського у середині 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. - Кам'янець-Подільський, 2006. - Т.7. - С. 255-261; її ж. Побутування подільської інтелігенції в умовах голоду 1920-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ ст. у контексті національної пам'яті: Матер. обл. наук.-практ. конф., 24 лист. 2005 р. - Вінниця, 2006. - С.12-127; її ж. До характеристики становища одеської інтелігенції у 20-і рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. - Одеса, 2006. - Вип.8; її ж. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - Зб. ст. - К., 2006. - Вип.10; її ж. Повсякденне життя провінційного інтелігента у 20-рр. ХХ ст. (за щоденниками професора М.М. Бережкова) // Література та культура Полісся. - Ніжин, 2006. - Вип.34.
5. Дровозюк С.І. Більшовицькі технології «перевиховання» української інтелігенції у 20-30-х рр. ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. - Серія: Історія. - Вінниця, 2006. - Вип.11. - С.190.
6. ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 15, Спр. 51. - Арк. 2.

7. ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. - Спр. 51. - Арк. 10.
 8. Там само. - Арк. 11.
 9. Там само. - Арк. 2.
 10. Там само. - Арк. 2-3.
 11. Там само. - Арк. 13.
 12. Там само. - Арк. 13 зв.
 13. Там само.
 14. Там само. - Арк. 15, 15 зв.
 15. Там само. - Арк. 16-17.
 16. Там само. - Арк. 74-74 зв.
 17. Там само. - Арк. 14.
 18. Там само. - Спр. 39. - Спр. 13.
 19. Там само. - Арк. 35-36, 37.
 20. Там само. - Спр. 42. - Арк. 41-85.
 21. Там само. - Спр. 39. - Арк. 9.
 22. Там само. - Арк. 24-24 зв.
 23. Там само. - Арк. 28.
 24. Там само. - Спр. 161. - Арк. 6.
 25. Там само. - Спр. 191. - Арк. 4, 22.
 26. Там само. - Спр. 161. - Арк. 25.
 27. Там само. - Спр. 322. - Арк. 8.
 28. Там само. - Спр. 161. - Арк. 7.
 29. Там само. - Спр. 322. - Арк. 9-9 зв.
 30. Там само. - Спр. 152. - Арк. 4.
 31. Там само. - Спр. 298. - Арк. 62.
 32. Там само. - Спр. 51. - Арк. 45-46.
 33. Там само. - Спр. 152. - Арк. 8.
 34. Там само. - Арк. 16 ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. - Спр. 273. - Арк. 5.
 34. ЦДАВО України. - Ф.331. - Оп. 1. -
 35. Там само. - Арк. 16 зв.
 36. Там само. - Спр. 273. - Арк. 4.
 37. Там само. - Арк. 5.
 38. Там само. - Спр. 175. - Арк. 100.
 39. Там само. - Спр. 83. - Арк. 29, Спр. 321. - Арк. 168, 187.
 40. Там само. - Спр. 298. - Арк. 35.
-

Віктор Дудко

«РАННІЙ» ОЛЕКСАНДР ТИЩИНСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Дотепер найдокладнішою характеристикою життя і творчої діяльності авторитетного чернігівського громадського діяча другої половини XIX ст. Олександра Тищинського (1835-1896) залишається написана невдовзі після його смерті стаття Б. Грінченка¹. Відтоді до наукового вжитку запроваджено чимало конкретного матеріалу до теми, який однак поки що не зібрано і не осмислено в цілісності, хоча потрібність відповідного дослідження не підлягає сумніву. Пропонована розвідка має на меті вирішення локальнішого завдання - висвітлення ранніх сторінок біографії і творчості Тищинського зі спеціальним зосередженням на його співпраці з українськими періодичними виданнями.

Тищинський, який народився в Голубичах Городнянського повіту у небагатій дворянській родині, за слушним зауваженням його біографа, по суті, був типовим різночинцем². У 1856 р. він вибув із шостого класу Чернігівської губернської гімназії і вирушив до Харкова, де після невдалої спроби вступити до університету почав навчатися у ветеринарному училищі. У серпні 1857 р. став студентом медичного факультету Харківського університету. Тищинський, який наймав квартиру разом з П. Завадським і П. Єфименком, згодом свідчив: «В разговорѣ с ними заметил желание образовать общество для распространения либеральных идей к достижению в России

конституційного образу правління и от участия в таком обществе не отказывался»³. Члени студентського таємного товариства декларували спершу досягнення мети, як на його кадрові й фінансові ресурси, цілком нереалістичної. Насправді діяльність товариства обмежилася, як свідчив згодом один з його керівників Я. Бекман, «распространением либеральных идей в университете и между своими знакомыми посредством запрещенных сочинений русских авторов и преимущественно сочинений Герцена»⁴. 21 січня 1858 р. Тишинський писав до свого гімназичного приятеля Н. Рашевського: «Со времени моего приезда в Харьков я сошелся с некоторыми студентами с современным взглядом на вещи, вообще, как выражается Щедрин, людьми «с направлениями». Этот-то круг моего нового знакомства много помог мне в умственном отношении, так что мои убеждения социальные и религиозные во многом не сходны с прежними (гимназическими)[...]»⁵.

У харківській період формується інтерес Тишинського до українського фольклору і письменства (зокрема, до поезії Т. Шевченка включно із його недрукованими творами). Він виступає редактором однієї з україномовних антиурядових прокламацій⁶. 27 березня 1857 р. пише листа до редактора «Черниговских губернских ведомостей» О. Шишацького-Ілліча, в якому гостро висловлюється про ідеологічні засади першої частини його поетичної збірки «Українська квітка» (Чернігів, 1856)⁷. Зокрема, Тишинський зазначає щодо названої книжки: «[...] она может неопытному читателю принести большой вред, потому что на малороссийском языке Вы высказали мысли русских патриотов, и патриотов самых бессмысленных, уверенных в мнимом величии России и поэтому думающих, что нам не нужно учиться уму-разуму у образованных государств - стоит только обратиться к своему национальному (кафтани и бороде) да чтить батюшку-царя, как Бога, и проч[ее], и проч[ее]». Наводячи в листі - без коментаря - уривки з поширеної у списках Шевченкової поезії «Розрита могила» (рядки 29-32, 35-42, 45-46), Тишинський імпліцитно уподібнює О. Шишацького-Ілліча перевертню, який допомагає в Україні «москалеві господарювати». Суспільно-естетичні орієнтири автора листа виразно маніфестуються і в іншому місці: «[...] рекомендую Вам г. Некрасова как учителя... Дай Бог, чтобы и у нас на малороссийском [языке] появилось что-нибудь подобное его сочинениям, и избави Бог от таких, как Ваши».

21 січня 1858 р. Тишинський писав до Н. Рашевського: «Я в здешнем университете останусь до мая месяца, а после переезжаю в Киев, ближе к родному уголку, а то вот скоро два года, как не был дома[...]»⁸. Проте його переїзд до Києва відбувся раніше, і то не з власної ініціативи. У квітні 1858 р. Тишинського, як і ряд інших вихованців Харківського університету, після оголошення «высочайшего выговора» за участь у масових студентських виступах було переведено до університету св. Володимира, де він навчався спершу на медичному, а згодом на юридичному факультеті⁹.

У київські роки Тишинський продовжує інтенсивне спілкування з Я. Бекманом, Єфименком, М. Муравським, зближується з А. Свидницьким¹⁰. У той час вже виразно виявляються його українознавчі зацікавлення. Тишинський починає дописувати до «Черниговских губернских ведомостей», які і після смерті О. Шишацького-Ілліча з приходом на посаду редактора Г. Паливоди, надавали на сторінках неофіційної частини значне місце україномовним художнім творами і українознавчим матеріалам¹¹. Дебютну публікацію Тишинського - висококваліфіковану аналітичну статтю «Об украинских пословицах и поговорках»¹², написану з приводу опублікованої у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» паремійної збірки Єфименка «Украинские пословицы и поговорки» (1859. - №№ 6-14), - М. Сиваченко цілком слушно кваліфікує як істотний факт історії української пареміографії¹³. На сторінках чернігівського видання друкуються українською мовою записані ним у Городнянському повіті народні оповідання¹⁴, прислів'я та приказки¹⁵. Також з'являється в газеті докладна рецензія Тишинського на видання «Либретто малороссийских, польских, чешских, молдавских, болгарских, сербских и червонорусских песен и романсов репертуара малороссийского певца С.Д. Паливоди-Карпенко» (СПб., 1858), значна частина якої присвячувалася полеміці викладеним у книжці поглядом на діалектні особливості мови мешканців Городнянського та сусідніх повітів¹⁶. Ця публікація засвідчила його фахове зацікавлення лінгвістичною проблематикою.

У січні 1860 р. розпочалося жандармське слідство у справі Харківського студентського товариства, Тишинського було заарештовано і ув'язнено в Петропавлівській фортеці¹⁷. Проте слідству, що тривало до червня 1860 р., не вдалося висунути проти нього істотних

звинувачень. Відповідно до ухвали слідчої комісії, затвердженої імператором Олександром II, Тишинський і О. Лебедев після попередження, «что если еще когда-нибудь будут замечены в подобных поступках, то подвергнутся строжайшему взысканию», повинні були вирушити для продовження навчання до одного з інших російських університетів¹⁸.

Так Тишинський опинився на юридичному факультеті Дерптського університету, де за ним було встановлено потрійний нагляд (університетське керівництво, поліція, жандармерія). Невдовзі він став одним з найпомітніших і найрадикальніших тамтешніх студентських діячів¹⁹. Перебування Тишинського у Дерпті припало на роки найвищого загальноросійського суспільного піднесення. Члени дерптського студентського гуртка заснували студентську касу, загальнодоступну бібліотеку, включилися в роботу недільної дівочої школи. Тишинський підтримував листовні контакти з приятелями, з якими записався в Харкові і Києві (деякі з них - зокрема, Бекман і Єфименко - перебували тоді на засланні), надрукував у «Московских ведомостях» докладну статтю «О малорусских азбуках»²⁰, а в «Черниговских губернских ведомостях» - записаний у Городнянському повіті варіант української народної пісні «Ой, гук, мамо, гук», супроводжений кваліфікованим коментарем²¹.

Однак і в Дерпті Тишинський не затримався, до чого причинилися, з одного боку, його незалежний характер, а з іншого - бажання університетської влади позбутися радикального студента. Він жорстко відмовився виконати розпорядження університетського проректора зголоти бороду, за що одразу потрапив до карцера. Невдовзі університетський суд ухвалив рішення про виключення Тишинського з університету. П. Рейфман доречно зауважує: «Вспомним, что в 60-е годы борода для многих была характерным признаком нигилиста, и спор приобретал для обеих сторон принципиальный характер»²². Міністр народної освіти Є. Путятін «с своей стороны признал также необходимым исключить Тишинского за дерзкие поступки из университета с тем, чтобы его не принимать ни в один из университетов в империи»²³.

30 серпня 1861 р. Тишинський виїхав з Дерпта через Москву (де здійснив невдалу спробу вступити до тамтешнього університету²⁴) до Чернігова, куди прибув 21 жовтня²⁵. Відтак спершу мешкав у Голубичах, а на початку 1862 р. перебрався до розташованого над Сновом села Макишина Городнянського повіту, де був домашнім учителем у родині поміщика полковника П. Чичеріна²⁶.

Починає дописувати до тижневика «Черниговский листок» і журналу «Основа». У найпершій вміщеній на сторінках газети кореспонденції Тишинського - «Несколько слов о школе в с. Голубичах» - було критично розглянуто її діяльність²⁷. Аналогічний за змістом допис він надіслав і до редакції «Основи», оглядач якої використав відповідний матеріал в аналітичному огляді «Современная южнорусская летопись»²⁸. Інформації та оцінки Тишинського намагався спростувати в «Черниговских епархиальных известиях» благочинний Городнянського повіту П. Нечаєв, публікація якого²⁹ причинилася до появи в «Основі» статті Тишинського «Защитнику голубичской школы»³⁰. Автор наполягав на неефективності навчання у названій школі, учнів якої їхній вчитель використовував для ведення власного господарства, а тому «за прошлый год ни один ученик не научился читать»³¹.

Найбільш очевидним свідченням участі Тишинського в «Основі» є саме стаття «Защитнику голубичской школы». Проте, як з'ясується, його участь у часописі була ширшою. На сторінках видання з'явилися і три його кореспонденції, підписані криптонімом Леся -ій³²: «З Городницького повіту Черниг[івської] губ[ернії] (15 грудня 1861)»³³; «З Городнянського повіту»³⁴; «Из Городнецкого уезда Черниг[овской] губернии (25 июля 1862)»³⁵.

В останній із названих публікацій поєднано дві лінії зацікавлень Тишинського - педагогіка й діалектологія. Він докладно аналізує «городнецкое наречие» з метою обґрунтувати відповідь на актуальне освітнє питання - якою мовою слід навчати мешканців відповідної місцевості? Щоб з'ясувати фонетичні, граматичні і лексичні особливості городнянських говірок, автор говорить «кратко, в общих чертах и вообще о наречиях Черниг[овской] губернии»³⁶. Городнянські говірки він трактує - слідом за «Черниговского наместничества топографическим описанием» О. Шафонського³⁷, не посилаючись, однак, на цю працю, - як перехідні від білоруської до української мови (за даними автора, такі говірки побутують і в Сосницькому, Новгород-Сіверському,

Чернігівському та Остерському повітах)³⁸. Розглядаючи городнянські говірки як «провінціалізм українського мови», кореспондент «Основи» доходить висновку, що навчання мешканців перехідної смуги Чернігівської губернії буде ефективним за умови, що вестиметься українською, а не російською мовою. Він зазначає, зокрема: «[...] я вполне уверен, что грамотность у нас до тех пор будет плестись раком, пока мы не станем учить народ на его наречии или ближайшим языке. При теперешнем своем устройстве наши сельские школы не достигают своей цели, и грамотность идет медленно»³⁹.

Дві інші публікації Тишинського, що з'явилися в часописі за підписом Леся -ій, виразно виявляють рідкісну для початку 1860-х років здатність Тишинського продукувати україномовні публіцистичні тексти. М. Чернишевський мав цілковиту рацію, зазначаючи в рецензії на січневе число «Основи» за 1861 р., що потреба «в других малорусских книгах, кроме популярных, беллетристических и поэтических», постане лише за умови, «если явится в Малороссии масса просвещенных людей, не имеющих нынешней привычки говорить и думать на великорусском языке обо всем, превышающем сферу обыденной, домашней, простонародной жизни»⁴⁰. Українська мова на той час ще не була належним чином стандартизована, а відтак навіть такий її знавець, як П. Куліш, у лютому 1861 р. зізнався в листі до О. Кониського: «По-украински я Вам не пишу по недостатку времени. Ведь там иногда минуту продумаешь, как выразиться по-народному о предметах, чуждых народу покамест»⁴¹. Не дивно, що «Основі» бракувало україномовних дописувачів «з місць», що її кореспонденційний розділ «Вісті» значною мірою наповнювався повідомленнями з України, написаними російською мовою.

З-поміж україномовних публікацій Тишинського в «Основі» становить інтерес насамперед кореспонденція «З Городницького повіту Черніг[івської] губ[ернії] (15 грудня 1861)», в якій дописувач «Основи» висвітлює актуальні реалії реалізації селянської реформи 1861 р.: капіталізація села, проблеми формування корпусу сільської старшини, питання межування тощо. Наголошуючи, що «новый лад» «прищепився не без сум'яття»⁴², він наводить низку відповідних фактів, власних спостережень і коментарів.

Висвітлюючи участь Тишинського в «Основі», слід принагідно стисло розглянути одну дослідницьку гіпотезу, що стосується теми. У безрезневному числі українського журналу за 1861 рік у «поштової скриньці» було вміщено повідомлення: «Ал-ру Т-шскому, в Глухов. Ваш рассказ может быть напечатан с сокращениями»⁴³. В. Терлецький, не подаючи жодної додаткової аргументації, висловив припущення, що редакція адресувалася саме до Тишинського⁴⁴. О. Ільїн, замість завдати собі праці - з метою відхилити некоректну версію колеги - ідентифікувати реального глухівського кореспондента «Основи» чи принаймні докладніше вивчити життєпис Тишинського, зробив аматорську спробу відповідне припущення обґрунтувати. Знаючи, що Тишинський на той час не міг мешкати в Глухові, оскільки навчався в Дерптському університеті, дослідник вирішив пошукати його глухівських коренів: «Схоже, що Олександр Тишинський вважав себе глухівчанином. Можна припустити, що в той час його батьки жили у Глухові, і там минуло його дитинство. Для підтвердження цієї гіпотези місцевим краєзнавцям треба відшукати документи про працю в 40-60-х роках минулого століття у Глухові Амфіана Тишинського»⁴⁵. Відомо, що батько Тишинського, який служив у Чернігівській казенній палаті, помер 1847 року; їхній невеликий родинний маєток був у Голубичах⁴⁶. Цілковито очевидно, що аргументація Ільїна є неспроможною, однак Терлецький в одній із пізніших праць уже беззастережно пише про Тишинського як глухівського дописувача «Основи»⁴⁷. Вміщені в часописі кореспонденції Тишинського з Городнянського повіту обидва дослідники не розглядають.

Про те, якою мірою переймався Тишинський долею «Основи», свідчить його недатований лист до Степана Носа, що постав, очевидно, на рубежі 1862-1863 років. У ньому, зокрема, йшлося: «Оце трапилась певна оказія, то й засилаю Вам свій привіт, та до його ж і прохання: оповістіть - молю Вас Богом, - що чуто про «Основу», чи буде вона, чи, може, вже зизнула?» Звертаючись до адресата із проханням передати листа Леонідові Глібову, автор додає: «Мені так бажається знати про «Основу», що я питаю вас обох - хоч один же то напише, кому першому попаде до рук мій лист...»⁴⁸.

Після припинення виходу петербурзького часопису єдиним місцем друку дописів Тишинського був «Черниговский листок» (1861-1863). Корпус публікацій Тишинського в тижневику досі остаточно не встановлено. Б. Шевелів вказав на чотири його більші виступи в газеті⁴⁹, не зазначивши, однак, що ці публікації були підписані по-різному.

Окрім згадуваної кореспонденції про голубицьку школу, дослідник назвав статті «Седневская Ильинская ярмарка: (Письмо в ред[акцию]» (підпис: А. Тишинський)⁵⁰, «З понаднів'янського села» (А. Т-ій)⁵¹, «Мысль об устройстве сельских почт» (А. Т.)⁵². Однак участь Тишинського у газеті була інтенсивнішою⁵³. Найуживаніший в тижневику його підпис - криптонім А. Т-ій, яким, окрім названої статті, було позначено також кореспонденції «Образец заботливости охранения лесов в Черниг[овском] уезде»⁵⁴, «Из села Макишина Городн[ицкого] уезда»⁵⁵. З-поміж названих публікацій найбільшої уваги заслуговує докладна україномовна стаття «З понаднів'янського села», в якій висвітлюються сторінки історії, звичаї Макишина і його актуальні реалії.

Попередній аналіз дає підстави гадати про те, що частина публікацій Тишинського з'явилася на сторінках «Черниговского листка» - в розділі «Новости, вести и слухи» - анонімно. Проблема їх атрибуції потребує спеціального дослідження (оскільки архів «Черниговского листка» не зберігся, відповідна робота може здійснюватися лише на основі аналізу проблематики і географії дописів).

У жовтні 1863 р. Тишинського було заарештовано в Макишині у справі землевольця І. Андрушенка і знову ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Йому інкримінувалося поширення нелегальних антиурядових видань. Проте і в даному разі конкретні звинувачення, які слідство змогло пред'явити Тишинському, виявилися недостатніми для вжиття жорстких каральних санкцій. У квітні 1864 р. він повернувся на батьківщину під суворий нагляд поліції⁵⁶ і невдовзі дістав посаду у канцелярії чернігівського губернатора С. Голіцина. «В той час було часто так, - писав Б. Грінченко, - що уряд таких опозиційних людей, як Тишинський, силкувався брати до себе на службу, здебільшого в канцелярію губернатора; і пильнувати там легше було чоловіка, і скористуватися з його розуму й хисту можна було»⁵⁷.

Так завершився істотний період життєвого і творчого шляху Тишинського - динамічний і яскравий, насичений численними колізіями і переміщеннями у просторі імперії. Його становлення як особистості і дослідника припало на ліберальну епоху 1855-1862 рр. Час масштабних зрушень стимулював суспільно-політичну та інтелектуальну активність Тишинського, як і численних його ровесників.

Подаальші роки його життя географічно обмежено виключно Черніговом, де він з часом став одним з емблематичних українських діячів. Наприкінці 1850-х рр. «дійшов Ол. Амф. Тишинський до національної самосвідомості і з того часу був вірним сином своїй країні»⁵⁸. Його чернігівські роки потребують спеціального документованого висвітлення⁵⁹.

Джерела та література, примітки:

1. Див.: Грінченко Б. Олександр Тишинський // Зоря. - 1896. - № 17. - С. 338-340.
2. Див.: Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина: (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века) // Ученые записки Тартусского университета. - Тарту, 1959. - Вып. 78. - С. 148.
3. Цит. за: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине: Вторая половина 50-х - начало 60-х годов XIX века. - К., 1960. - С. 134.
4. Цит. за: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - С. 149-150. На думку Б. Козьміна, цитоване свідчення Бекмана є загалом реалістичною оцінкою діяльності таємного товариства (див.: Козьмін Б.П. Харьковские заговорщики 1856-1858 годов. - Х., 1930. - С. 49).
5. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - К., 1963. - С. 11.
6. Див.: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - С. 146.
7. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 63. - Спр. 108. - Арк. 3 зв. - 4 зв. Підпис: Ал. Ам. Анапарас. На жаль, у мене не було змоги зіставити почерк автора аналізованого листа зі зразками почерку Тишинського кінця 1850-х чи початку 1860-х рр. Проте й аналіз змісту листа і його «оточення», на мій погляд, дає підстави однозначно твердити про авторство Тишинського. Автор - «житель Чернигова, заброшенный судьбою в Харьков», близький приятель Єфименка, що впливає з аналізованого епістолярного тексту, початок якого написано на звороті останнього аркуша листа Єфименка до Шишацького-Ілліча від 27 березня 1857 р. (див.: Там само. - Спр. 107. - Арк. 1-3. Підпис: П.С. Царедавенко. У справі розшифрування псевдоніма див.: Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. - С. 168-169). У добре вивченому харківському оточенні Єфименка не було, крім Тишинського, жодного іншого чернігівця. Цілковито узгоджуються використані у псевдонімі ініціали Ал. Ам. з ім'ям та по батькові Тишинського (Олександр Амфіанович), а його тогочасні суспільно-політичні погляди - з виявленими у листі ідеологічними позиціями. У новітньому довідковому виданні, в якому зареєстровано обидва названі листи з архіву Шишацького-Ілліча, псевдоніми

Ал. Ам. Анапарас та П.С. Царедавенко не розшифровуються (див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. - К., 2002. - С. 593-594).

8. Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. - С. 12.

9. Див.: Марахов Г.І. Т.Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. - К., 1976. - С. 123.

10. Див.: Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. - К., 1985. - С. 524 (лист до Єфименка, серпень 1862 р.).

11. Див. Дудко В. До коментування рецензії П. Чубинського «Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля» // Інформаційний бюлетень / КНК АН України. - 1992. - № 2. - С. 38-39.

12. Див.: Тишинский А. Об украинских пословицах и поговорках // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1859. - № 29. - С. 207-209.

13. Див.: Сиваченко М.Є. З історії української пареміографії: А.П. Свидницький // Сиваченко М.Є. Сторінки історії української літератури і фольклористики. - К., 1990. - С. 137-138, 141, 149.

14. Див.: Тишинский А. Рассказы про «Полісуна» // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1859. - № 38. - С. 287-289.

15. Єфименко П. Додаток до українських помовок та погудок // Там само. - 1860. - № 23. - С. 173-174; № 25. - С. 186. Ця публікація Єфименка, вміщена у №№ 23-26, потрапила в поле зору Сиваченка (див.: Сиваченко М.Є. З історії української пареміографії: А.П. Свидницький. - С. 137-141), однак дослідник не з'ясував чому залишив поза увагою ті її частини, що з'явилися у №№ 24 і 25, а відтак і значну частину записаного Свидницьким приказкового матеріалу, на аналізі якого він, власне, зосереджувався. З названої причини у статті Сиваченка подаються хибні відомості і про обсяг поданого в публікації паремійного матеріалу, записаного Тишинським у Голубичах, - дослідник облікує лише 28 прислів'їв і приказок, надрукованих у № 23 (див.: Там само. - С. 138). Насправді в газеті подано 34 прислів'я і приказки у запису Тишинського.

16. Див.: Тишинский А. [Рец. на вид.:] Либретто малороссийских, польских и др. песен и романсов С.Д. Паливоды-Карпенко // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1860. - № 4. - С. 24-27. Ця публікація ще наприкінці ХІХ ст. привернула увагу мовознавця О. Соболевського (Соболевский А. И. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие // Живая старина. - 1892. - Вып. IV. - С. 13). Принагідно слід зазначити, що Соболевський широко використав й інші діалектні матеріали, вміщені в чернігівських періодичних виданнях середини ХІХ ст.

17. Див.: Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. - М., 1928. - Т. 1. - Ч. 2. - Стлб. 412; Марахов Г.І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників. - С. 123.

18. Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 156.

19. Див.: Там само. - С. 157-164. Про перебування О. Тишинського в Дерпті також див.: Исаков С.Г. Сквозь годы и расстояния: Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX - начале XX века. - Таллин, 1969. - С. 20-22.

20. Див.: Московские ведомости. - 1861. - 17 авг. - № 180. - С. 1449-1450. - Підпис: А. Т-ій.

21. Тишинский А. Вариант украинской песни // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1861. - № 19. - С. 121-122.

22. Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 163

23. Цит. за: Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 164.

24. Див.: Там само. - С. 165.

25. Див.: Там само. Як з'ясовано, О. Тишинський привіз із Москви до Чернігова для члена таємної організації «Земля і воля» І. Андрушенка примірники «Колокола» і «Полярной звезды» (див.: Дело И. Андрущенко // Материалы для истории революционного движения в России 60-х гг.- СПб., [1906]. - С. 124; Сиваченко М.Є. Леонід Глібов і землевонець Іван Андрущенко // Сиваченко М.Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. - К., 1974. - С. 190).

26. Див.: Рейфман П.С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 165.

27. Див.: Черниговский листок. - 1861. - № 11. - С. 81-82. - Підпис: А. Т-ській.

28. [Гайдебуров П.] Современная южнорусская летопись // Основа. - 1862. - № 3. - С. 115-116. (У справі авторства див.: Гитович І.Є. Гайдебуров Павел Александрович // Русские писатели. 1800-1917: Биографический словарь. - М., 1989. - Т. 1. - С. 512.) Оглядач «Основи» не називає О. Тишинського як інформатора видання, обмежившись вказівкою: «[...] из села Голубичи Черниговской губ. пишут[...]». (Покликаючись на відомості, запозичені з періодичної преси, П. Гайдебуров акуратно їх документує. Ця обставина дає підстави твердити, що відомості про голубицьку школу надійшли безпосередньо до редакції «Основи».) На мій погляд, відповідне повідомлення слід беззастережно атрибутувати Тишинському за зв'язком з його названою кореспонденцією з аналогічної проблематики, надрукованою в «Черниговском листке», та вміщеною в «Основах» статтю «Защитнику голубицкой школы».

29. Див.: Нечаев П. Известия // Черниговские епархиальные известия: Прибавление. - 1862. - № 22. - С. 491-492. П. Нечаев адресував свій полемічний виступ виключно до редакції «Основи»; очевидно, йому залишилася невідомою ширша і до того ж підписана - хоч і

криптонімом - публікація про голубицьку школу на сторінках «Черниговского листка».

30. Голубичанин А. Тишинский. Защитнику голубичской школы // Основа. - 1862. - № 10. - С. 78-81. Тишинський, реагуючи на адресовані редакції «Основи» контраргументи Нечаєва, покликається тільки на свою публікацію в «Черниговском листке».

31. Там само. - С. 80.

32. У справі розшифрування криптоніма див.: Соболевский А.И. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие. - С. 13; Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. - К., 1953. - Вип. IV. - С. 7, 9. Криптонім утворюють «ожіночена» зменшувальна форма імені автора і дві останні літери його прізвища (тогочасні норми російського правопису передбачали написання прізвища Тишинського в називному відмінку з флексією -ій).

33. Див.: Основа. - 1862. - № 1. - С. 59-62.

34. Див.: Там само. - № 2. - С. 57-58.

35. Див.: Там само. - № 8. - С. 46-51.

36. Там само. - С. 46-47. Подані в аналізованій «основ'янській» кореспонденції характеристики діалектних особливостей мови мешканців Городнянського та сусідніх повітів і в загальних рисах, і в деталях (зокрема, це стосується ілюстративного матеріалу), як і окреслення контексту «городнянського наречія» (опис інших говорів Чернігівської губернії з визначенням їхніх ареалів) збігаються, іноді й дослівно, з «діалектними» фрагментами згадуваної рецензії Тишинського на видання Паливоди-Карпенка, підписаної прізвищем автора. Зауваживши це, Соболевський зробив слушний висновок, що обидві публікації «принадлежат одному лицу» (Соболевский А.И. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие. - С. 13). Відтак його принагідна атрибуційна ремарка дала ключ до аргументованого розкриття криптоніма Леся -ій.

37. Див.: Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини. - С. 7.

38. Видобутий із реферованої кореспонденції Тишинського діалектний матеріал подано у вид.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. - СПб., 1877. - Т. VII. - Вип. 2. - С. 538-539. У виданні не розкрито криптонім автора кореспонденції, а її назву відтворено помилково - «О городничком наречии».

39. Основа. - 1862. - № 8. - С. 49-50.

40. Чернышевский Н.Г. Новые периодические издания // Полн. собр. соч.: В 15 т. - М., 1950. - Т. 7. - С. 940.

41. Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. - 1923. - Ч. 10. - С. 143. Пор. лист П. Куліша до О. Алчевського від 28 лютого 1863 р., який цілком наведено у публ.: Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна. - 1928. - Кн. 1. - С. 107-108.

42. Основа. - 1862. - № 1. - С. 59.

43. Там само. - 1861. - № 3. - С. 1.

44. Див.: Терлецький В. Сумчани в «Основі» // Слобожанщина: Альманах літераторів Сумщини. - Суми, 1993. - Вип. 2. - С. 126.

45. Ільїн О. Від Олександра Тишинського до Михайла Терещенка // Глухівщина. - 1997. - 4 черв. - № 41. - С. 4.

46. Див.: Рейфман П. С. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина. - С. 148

47. Див.: Терлецький В. Розповсюджувач творів Шевченка // Терлецький. Слово про Кобзаря. Глухів Поета: Шевченкознавчі розвідки. - Суми, 2002. - С. 91.

48. Державний архів Російської Федерації. - Ф. 112. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 399.

49. Див.: Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861-1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. - К., 1928. - С. 451.

50. Див. Черниговский листок. - 1862. - № 19. - С. 147-148.

51. Див.: Там само. - 1863. - № 2. - С. 11-13.

52. Див.: Там само. - № 4. - С. 27-28.

53. Проте активність Тишинського як автора «Черниговского листка», на мій погляд, не може бути підставою твердити, що він разом «з своїм приятелем Л.І. Глібовим» видавав тижневик (Грінченко Б. Олександр Тишинський. - С. 340). Слід зважити принаймні на те, що це було неможливо вже з огляду на постійне проживання Тишинського поза Черніговом.

54. Див.: Черниговский листок. - 1862. - № 35/36. - С. 273-274. Полемічний відгук: Утенко Е. По поводу статьи «Образец заботливости охранения лесов в Черниговском уезде» // Там само. - 1863. - № 6. - С. 41-43.

55. Див.: Там само. - № 3. - С. 18-19.

56. Див.: Грінченко Б. Олександр Тишинський. - С. 339; Дело И. Андрущенко. - С. 124; Деятели революционного движения в России. - Т. 1. - Ч. 2. - Стлб. 412; Сиваченко М.Є. Леонід Глібов і землевонець Іван Андрущенко. - С. 223, 225-227.

57. Грінченко Б. Олександр Тишинський. - С. 339.

58. Там само. - С. 340.

59. Матеріали до вивчення життя і творчої діяльності О. Тишинського після 1864 р. містять цитовані статті Б. Грінченка, П. Рейфмана, Б. Шевеліва, книжки С. Ісакова та Г. Марахова, а також низка інших публікацій. Напр., див.: Положение о стипендии имени Александра Амфиановича Тишинского // Земский сборник Черниговской губернии. - 1895. - № 4/5. - С. 17-18; Похороны А.А. Тишинского // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. - 1896. - 2 февр. - № 699; Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838-1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1908. - Вып. 7. - Отд. 2. - С. 64, 65, 83, 103, 108, 120, 141; Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя. - С. 464-465; Русова С. Мої спомини: Рр. 1861-1879 // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 2. - С. 163, 164; Максимович Т. [Могиляньський М.] Чернігівські мемуаристики // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1929. - Кн. 25. - С. 363, 370; Плевако М. Біографічні та бібліографічні матеріали до вивчення творчості Леоніда Глібова // Плевако М. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали. - Нью-Йорк: Париж, 1961. - С. 575-576; Деко О. Леонід Глібов у сімдесяті роки // Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. - К., 1969. - С. 101-104, 136-144; Руденко В. В'язень Петропавлівської фортеці // Деснянська правда. - 1988. - 19 лист. - № 223 (18005). - С. 3.

Віктор Терлецький

ШЛЯХАМИ СІВЕРЯН ПО ВОЛИНІ

(Дорожні нотатки. Факти історії)

В усі часи земля Волині володіла якоюсь незбагненою, велими притягуючою до себе духовною силою. Захоплювала подіями, які непересічною червоною стрічкою вписані в історію України; звершеннями славетних діячів науки, культури, освіти; своєрідною красою природи. Адже не спроста, не надумано уродженка цього регіону Леся Українка (батько якої - П.А.Косач) не зайве нагадати, походив із м.Мглин на північній Чернігівщині) волею, перебігом життя прощаючись з Волинню, в поезії «Подорож до моря» згадувала:

*Славути красної бори соснові
І Случі рідної веселі береги. //1,13/.*

Думка, відчуття притягуючої духовної сили Волині стверджується безліччю фактів як далекого минулого, так і порівняно недавніх часів. Саме тут, в Пересопницькому монастирі, в 1556-1561 роках було зроблено переклад Євангелія українською мовою. Так з'явилася на світ Українська Першокнига. Дослідники цілком справедливо наголошують, що Пересопницьке Євангеліє скріпило і реалізувало найголовнішу ідею часу - переклад Святого письма на живу народну мову, вживання її в богослужінні. Дещо згодом в Острозі першодрукар Іван Федоров видав повний текст православної Біблії.

На Волині відкривалися то слов'янська академія й друкарня, колегіум (Острог), то засновувалися православне братство (Луцьк) та різного спрямування школи, які відігравали значну духовно-освітню роль. У ХІХ, на початку ХХ століть цей край притягнув до себе чимало уродженців Сіверянщини; зокрема, вихідців із Глухівського повіту Чернігівської губернії.

Поїздка наприкінці жовтня 2006 року до Рівного автора цієї статті разом з приятелем-письменником, правнуком відомого історика Лівобережної України О.М.Лазаревського Олександром Лазаревським мала на меті знайти чи то поглибити той слід, який залишили в цьому регіоні наші земляки.

...Тісні зв'язки з Волинню та Поділлям мали Ушинські. Ще на початку 1833 року батько славетного педагога К.Д.Ушинського Дмитро Григорович, залишивши посаду радника господарчого відділення, губернського скарбника у Вологді, розпочав працю на Волині. Шкода, що єдиним розшуканим на сьогодні документом про його діяльність тут є лише атестат із Волинської казенної палати про «службу 1836 року серпня 10» / 2, 241; 3, 137/.

Майже тридцятьма роками згодом сюди приїхав служити його старший син Олександр, який до цього встиг попрацювати молодшим землеміром при Олонецькій

палаті державних маєтностей, штатним землеміром по лісному відділенні Чернігівської палати цього ж департаменту / 4 / в 1839 - 1842 роках та в інших місцях.

Наказом по міністерству внутрішніх справ за № 4 він був призначений членом від уряду Володимирського мирового з'їзду Волинської губернії із зарахуванням до міністерства з 18 січня 1864 року. 27 січня того ж року його брат Костянтин, вже відомий на той час педагог, освітній діяч, писав із Гейдельберга своєму приятелеві Я.П.Пугачевському: «Дуже мені скорботно, що брат поїхав з Петербурга і в такий ще край і за таких чудних обставин! І не з його прямою було б важко там служити» /2, 220/.

Певне, саме ця прямота Олександра Ушинського стала причиною того, що він доволі часто міняв місця служби. Згодом був переміщений на таку ж посаду до Гайсинського мирового з'їзду Подільської губернії. 5 квітня 1866 р. він вже член від уряду Подільської губернії в селянських справах присутствія. А з 5 травня наступного року О.Д.Ушинський зайняв посаду директора Кам'янець-Подільського про тюрми комітету. Проте й тут не затримався. З 26 січня 1868-го він член Подільського церковно-будівельного присутствія /5, 103/.

У своїх діях Олександр Ушинський виявляв рішучість, сміливо виступав, зокрема, на захист православних храмів на Волині та Поділлі. У Кам'янці подав протест, коли з'явився проект «знищення» (за його словами) понад 400 сільських церков. У знайденому мною листі того часу до П.Г.Житецького, згодом видатного українського філолога-славіста, автора численних праць з українського мовознавства, літератури й фольклору, Олександр Дмитрович з боєм і сумом, з гнівним обуренням виголосив: «Те, чого не наважувалися зробити поляки під час свого володарювання - це ні по чому тепер нам - передовим російським діячам!» /6; 3, 137/.

У цьому ж листі не можуть не звернути на себе особливу увагу такі рядки: «Дружина моя посилає уклін своїй милій куманьці і просить повідомити: чи здоровий хресник». Тут слід дешифрувати щойно сказане. Дружиною Олександра Ушинського була дочка колезького асесора (на 1842 рік) Ольга Василівна Абірюхтіна. Певно, з Чернігівщини. Вона й стала хрещеною матір'ю Гната, сина Павла Гнатовича Житецького (1836-1911) та Варвари Семенівни, народженої Демченко (1836-1911). Хресник побачив світ 15 лютого 1866 року в Кам'янці-Подільському, де у місцевій гімназії його батько з 1865 по 1868 рік викладав російську мову й словесність. Не був стороннім освітніх справ й Олександр Ушинський. Це засвідчує хоча б його стаття «О народном училище, основанном в память 19.02.1861 и 30.07.1863 во Владимире-Волынском», видрукувана на сторінках «Киевлянина» /1864, № 58-59/.

П.Г.Житецький, О.Д.Ушинський разом з викладачем Кам'янець-Подільської гімназії Вільямом Людвиговичем Беренштамом (1839-1904) склали тут тісний і дружний інтелектуально-освітній гурток. У громадсько-корисних справах цього регіону брала участь також згадувана О.В.Ушинська. З княгинею С.І.Ухтомською, дружиною уродженця Поділля, філософа і педагога С.С.Гогоцького Н.О.Гогоцькою вони були найдіяльнішим членом Кам'янець-Подільського «дамского комитета попечения о раненых и больных воинах», створеного за ініціативою Преосвященного Леонтія, єпископа Подільського й Брацлавського, який був призначений на Подільську кафедру в 1863 році. /7/.

Виникає припущення, що, можливо, за прикладом чи то навіть за сприянням Павла Житецького і Вільяма Беренштама, які перебралися до Києва, приїхав на береги Дніпра й О.Д.Ушинський, хоча він 19 лютого 1868 року як винагороду за свою службу з Височайшого повеління отримав казенну землю в 303 десятини у Буцнівцях Подільської губернії (тепер це село Буцні Летичівського району Хмельницької області). Хоча Олександр Ушинський й писав до того ж П.Г.Житецького, що буде в Буцнівцях «доживати свій вік і любитися здала на вас: молоде покоління» /6; 8, 36-37/.

Та й на Київщині не загубився О.Д.Ушинський. Був першим директором (з березня 1876 р.) Рубежівської хліборобсько-ремісничої колонії для малолітніх злочинців, яку заснувало за 35 версти від Києва утворене за два роки до цього Товариство хліборобських колоній і ремісничих притулків. Цікаво, що й це товариство утримували на свої кошти відомі цукрозаводчики і меценати, благодійники брати Микола та Федір Терешенки, вихідці із Глухівського повіту Чернігівської губернії.

Принагідно мушу вказати, що прикрої помилки припустився Г.Милорадович у своїй

праці «Родословная книга Черниговского дворянства» /Т.1, Ч.2.-Спб.-1901-С.577/, стверджуючи, що цією колонією керував Сергій Ушинський. Її, на жаль, в сьогоденні повторив Святослав Воїнов в статті «Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського» /9, 47/.

Естафету зв'язку з Волинню з рук Дмитра Григоровича та Олександра Дмитровича підхопив син славетного педагога К.Д.Ушинського Костянтин (1859-1918). Документів про час і місце його народження не знайдено. В ушинськознавстві дата появи на світ подається як 17 лютого 1859 року. Його ж онук, професор університету ім.Райса (м.Х'юстон, США) К.Д.Ушинський (1921-1980) в листі до автора цієї статті твердив, що його дід народився 10 травня того ж року в Чернігові /10, 68/. Чи мав він якісь документальні свідчення щодо цього?

Одружившись у Києві року 1891-го з Марією Миколаївною Виноградською, К.К.Ушинський як шлюбний подарунок купив їй маєток в с.Рясники неподалік від м.Рівне.

Природно виникає питання: чому саме тут? Що притягувало подружжя до цього куточка Волині?

Мною в Сумському обласному архіві були розшукані справи, які засвідчили, що принаймні з діда-прадіда педагога К.Д.Ушинського коріння роду Ушинських лежало в Охтирському та Лебединському повітах Українсько-Слобідської губернії /11, 68-72; 10,15/. Сюди Ушинські могли переселитися в один з найскладніших періодів історії України - період національно-визвольної боротьби українського народу, коли тисячі українських сімей, рятуючись від польсько-шляхетського поневолення, релігійних утисків (зазначу, що дід і прадід К.Д.Ушинського стали на Слобожанщині намісниками Покровського собору в Охтирці), масово мігрували на схід, до кордонів Російської держави; осідали на вільних землях, засновували слобідки, від яких територія і стала зватися Слобідською Україною чи просто Слобожанщиною.

А далекі предки Ушинських, можливо, жили на Волині чи то в більш широкому західно-українському регіоні. Адже тут не рідкість топоніми з корнем «уш». Ушомир - містечко Житомирського повіту Волинської губернії. Стара Ушиця на Хмельниччині в басейні р.Ушиця. Тут же існує нині райцентр Нова Ушиця. Село Ушиця розташоване у Коростенському районі Житомирської області. Ушполь, містечко при річці Свенте, відносилось до Вількомирського повіту Ковенської губернії. Отож місцевості могли породити прізвище Ушинські. Хоча місцевість нерідко звалась за іменами власників земель. Це взаємопов'язані непересічні історичні факти.

...Запрошений до цього краю на наукову історико-краєзнавчу конференцію (25-26 жовтня 2006 р.) з нагоди 100-річчя заснування першого музею в м.Рівне, виступивши зі статтею «Ушинські в зв'язках з Волинню та Поділлям», я, певна річ, не міг не відвідати Рясники. Це село лежить за 15 кілометрів від районного центру Гоща, і за 30 - від Рівного. Розкинулося воно в низині між пагорбами. Немовби почувши, що я подумки повторюю поетичні рядки педагога К.Д.Ушинського в хвилину туги за своїм маєтком на хуторі Богданка, колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії:

Я згадую землю холодну свою:

Її глибочезні сніги,

Її неосяжні соснові ліси,

завідувачка відділу етнографії Рівненського краєзнавчого музею А.М.Українець не утрималась:

- Одним близькі лісисті місцевості, другим - милі серцю степові простори, а мені - оці пагорби. Серед них я народилася, живу; ними квітну душею.

З нею та О.О.Лазаревським розглядаємо поселення. Між високими деревами через їх віти, що вже чимало скинули покритого багрянцем листя, проглядають хати, різні будівлі. А в самому центрі села, на узвишші, оточеному деревами-гігантами, які витяглися вгору, до сонця, широкими луками, стоїть Покровська церква, вперше закладена ще 1763 року. Неподалік неї і невеличкої каплички у металевій огорожі два пам'ятники (певно, над склепами) - Марії Миколаївні Ушинській (1859-1903), дружині К.К.Ушинського (1859-1918), та баронесі Лідії Олександрівні Врангель (1881-1910).

Алла Миколаївна, яка люб'язно організувала цю поїздку, з жалем і журбою розповідає:

- Хрест над могилою М.М.Ушинської розбивали.

Подивившись на нього зі зворотного боку, я чітко це бачу.

- Той чоловік - нелюд, - продовжує А.М.Українець, - десь через півроку помер.

Дізнаємося: Покровську церкву в Рясниках грабували одинадцять разів, 3-4 рази лише за останнє десятиріччя. Попередній священик спалив архів храму.

Будівлі маєтку Ушинських в Рясниках за радянської влади грабували, розорювали, підривали: двічі 1918 року, й пізніше, поки не знищили остаточно. На наш час вже нічого не залишилось, живе лише пам'ять про щирих, доброзичливих благодійників Ушинських, потім дочку М.М.Ушинської Маріанну в спогадах селян.

З невеселими думками, сумом поверталися ми до Рівного.

До всього сказаного маю ще додати.

...К.К.Ушинський служив у Петербурзі (Державна канцелярія, помічник секретаря Державної канцелярії). Тут народилися його сини Дмитро (1893), Максим (1897). Проте північ, нездорове вологе і холодне повітря столиці імперії були непривітними до Марії Миколаївни. Тому двоє її останніх дітей Микола (1899) та Маріанна (1900) побачили світ вже на Рівненщині, в Рясниках. Тут всього на 44-ому році життя дружина К.К.Ушинського померла. Її скопив туберкульоз.

Костянтин Костянтинович, певна річ, продовжував службу. Адже на його руках залишилося четверо дітей, і він після смерті дружини не вступав до нового шлюбу. 16(29) жовтня 1918 року К.К.Ушинський сповіщав своїй сестрі Надії: «Залишатися в Царському в очікуванні, коли трапиться можливість виїхати на Україну, нам справді не можна з багатьох істотних причин. Нам потрібно якомога скоріше виїхати звідси» (8, 48). Нервував, поспішав в Україну, шукаючи тут захисту і порятунку дітям, собі. Та революційні круговерті, потрясіння вирували не тільки в Петрограді, а й на його батьківщині. Чи знав він, чи згадував реальні побоювання, пророчі застороги свого батька, висловлені ще майже 75 років до цього: «Попередимо біди перелому!»

Проте від рук більшовиків загинув його син Максим. Згодом відійшов з життя і він сам (у Києві - за спогадами онука Д.В.Поспеловського (Канада), за повідомленням іншого онука К.Д.Ушинського (США) - в Чернігові (10,68).

У 1922 році повернулася до Рясників 22-річна дочка К.К.Ушинського Маріанна, охрещена на Волині в Дорогобузькій церкві 3 жовтня 1900 року /3, 140/. Десять 1923 року виїшла заміж за полковника військово-медичної служби В.К.Поспеловського.

У Рясниках, «на залишках маєтку Ушинських», як згадував Дмитро Поспеловський, народилися і провели дитинство діти Маріанни Костянтинівни: Ольга (1932), Маріанна (1929) та Дмитро (1935). /8, 135). Добре знаючи долю свого брата Максима, Маріанна Костянтинівна не раз поривалася виїхати за кордон. У вересні 1939-го із-під самого Рівного селяни умовили її повернутися до Рясників, обіцяли горою стояти за неї. Бо з покоління в покоління тут передавалися розповіді про благодійництво її батька, цінували її щедрість і доброзичливе ставлення до жителів села. Врешті-решт, восени 1943-го вона з дітьми все ж покинула Волинь.

Уродженці Рясників не забувають батьківщину. У 1972-ому сюди приїздила Ольга, неодноразово відвідував Дмитро, до недавнього часу професор російської історії університету Західного Онтаріо (Канада). Був у Рясниках, Рівному і на початку жовтня 2006 року. На жаль, не міг залишитися на час проведення конференції у місті. І не довелося з ним зустрітися вдруге - наприкінці вересня 2002 року він приїздив до с.Богданки, на Шосткинщину, де містилася колись садиба його прадіда по материнській лінії, де стоїть будівля колишньої школи ім.К.Д.Ушинського, зведена ще 1894 року на кошти родини педагога. Не могли ми з ним тоді не побувати у Новгороді-Сіверському - місті гімназичних років К.Д.Ушинського, вели пошуки могили батьків славетного педагога на Покровщині, кладовищі поруч вже не існуючої церкви «Всіх святих». Радісно, що освічені вдячні новгородсіверці нині збираються встановити пам'ятник на місці їх поховання.

...Із атестата про службу, виданого із департаменту загальних справ міністерства шляхів сполучення 20 серпня 1875 р., дізнаємося, що до Рівненської гімназії 31 серпня 1845 року «к исправлению должности» старшого вчителя історії був переміщений Пантелеймон Куліш /12, 377/, уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії. Проте прибув він до Рівного дещо пізніше. Адже 21 вересня того року ще знаходився у Києві і в листі до Ізмаїла Срезневського сповіщав: «Я надеялся получить место в Первой киевской гимназии, а вышло, что должен ехать за 400 верст от Киева, в Ровно, где был Кастомаров, переведенный теперь в Первую киевскую гимназию». А закінчував свого листа рядком: «Я выезжаю из Киева завтра» /13, 53-54/.

Викладачі гімназії, як дізнався я від наукових співробітників Рівненського обласного краєзнавчого музею, розміщувалися в основному в будинку по нинішній вулиці Драгоманова поруч з колишнім навчальним закладом. Куліш же найняв квартиру «в замке», тобто в палаці XVIII століття князя Ф.Любомирського, на болоті - мочарі. Там, як розповідав мені професор Степан Шевчук, який по можливості знайомив мене з цією частиною Рівного, були помешкання й для бідних. У 20-і роки минулого століття палац згорів, згодом тут спорудили стадіон.

6 жовтня в листі до Михайла Юзефовича Куліш вимушений був бідкуватися: «Квартира в замке ... так невыгодна, что я и сам от неё отказался... Здесь мне такая тоска, что я почти болен. Если только представится какая-нибудь возможность, ради Бога, переведите меня в Киев!» /13, 54-55/.

Короткочасним було перебування Куліша у Рівному. І все ж він багато чого встиг. Принаймні поставив перед собою заманливі й корисні цілі: «Мне очень много работы, но я рад, что принятая мною на себя обязанность заставит меня наконец изучить историю в полном объеме» /13, 54/. Встиг він тут і закохатись. Микола Михайлович Білозерський (1833-1896) в досі не опублікованих «Заметках к биографии Кулиша» 9 січня 1886 року занотував: «Кулиш одно время б/ыл/ учителем в м.Ровно Волынской/ губернии/. Бабушка О.Ф.Вишетин /нрзб./ помнит его: очень молодой, красивый человек, ухаживавший за к.лю девицею... Фамилия/ старухи польки из Ровно, знавшего Ку/ули/ша там в бытн/ость/ его учителем гимназии в 1840-5 /?/ и ухаживавшего за одной pannочкой Венера Петр/ ова/ Слабкевич». /14/.

Мої запитання щодо цього чи не найпершого роману Куліша до наукових співробітників краєзнавчого музею залишилися без відповіді.

Невдовзі Пантелеймону Олександровичу надійшло запрошення від професора, ректора Петербурзького університету П.О.Плетньова. І вже 9 жовтня 1845 року Куліш відповів йому: «Предлагаемое мне Вашим Превосходительством место лектора русского языка в С.Петербургском университете я принимаю с искреннею благодарностию, только не знаю, сейчас ли должен я ехать в Петербург или дожждаться определения меня к исправлению оной должности. Я думаю сделать вот что: взять у своего директора на 28 дней отпуск, ехать в Киев, просить Михайла Владимировича Юзефовича об увольнении меня из Ровенской гимназии и ехать в Петербург» /13, 55/. Того ж дня Куліш знову надіслав листа Плетньову; в якому повідомив: «Уже я получил отпуск в Киев от своего директора» /13, 56/, тобто від П.О.Аврамова /Абрамова/, який керував Рівненською гімназією в 1841-1848 роках, був також начальником училищ Волинської губернії.

15 грудня 1845 р. Куліш був переведений старшим учителем російської словесності до 5-ої С.-Петербурзької гімназії /12, 377/. Маємо підстави твердити, що Рівне не було для набираючого силу письменника чимось миттєвим, майже забутим фактом його біографії. Зацікавленість історією Волині зародилася у нашого земляка ще до його приїзду в цей край. Зокрема, в поемі «Україна» (1843) він згадує Берестечко - волинське містечко, яке стало місцем відомої кровопролитної, героїчної і водночас трагічної битви 1651 року війська Богдана Хмельницького зі шляхтою, подвигу розумного і винахідливого, енергійного Івана Богуна, який спромігся вивести із оточення значну кількість козаків та повстанців. Того славного полковника, який, до речі, поліг року 1664-го від рук поляків на Чернігівщині, на березі Десни в с.Комань поблизу Новгород-Сіверського.

Згадуваний М.М.Білозерський констатував у своїх «Заметках..» Кулішеву зацікавленість побутом волинян, їх мовою: «У меня...его рук/описи/ пис. и вопр/осы/ . Говорят ли в Ровно: белы руки, чадни хати, панові воли, дерев'яні хати и пр.» /14/. Достовірність цього запису брата у перших дружини Куліша О.М.Білозерської підтверджується звертанням письменника до свого земляка-воронізьця Петра Чуйкевича з Варшави (31 березня 1847 р.): «Прошу тебе і ще прошу, нехай коштує моє прохання тисячі, збирай українські слова на Волині і записуй густо на поштовому папері для вручення Костомарову, який перешле мені; особливо мені необхідні назви землеробського інвентаря і їх приладдя, і взагалі назви предметів з домашнього побуту» /15, 147/.

Усе це наштовхує на думку-припущення, що Куліш збирався писати якусь працю чи то художній твір про Волинь.

«Волинь, - як зазначає рівненський дослідник Степан Шевчук,- фіксувалася у слідчих

справах Пантелеймона Куліша», коли він був заарештований як член Кирило-Мефодіївського товариства /15, 147/.

У Рівному в розмові з директором краєзнавчого музею Олександром Булигою почув, що є намір до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка, діяльність якого одного часу минала в місті, встановити меморіальну дошку на його честь на будинку колишньої гімназії, де тепер розміщується обласний краєзнавчий музей.

- Можна водночас також Кулішу, - кажу я.

Щодо пропозиції Олександр Степанович дещо замислився.

Я продовжував:

- Їх імена варто поєднати. Адже Пантелеймон Куліш, а згодом і Іван Огієнко були перекладачами Біблії українською мовою. Куліш в цьому питанні, по суті є, предтечею Огієнка.

- А чому б ні? Думка слухна, - погоджується О.С.Булига.

Отож сподіваємося, що так воно і станеться.

Ще до появи П.Куліша у Рівному, закінчивши 1843 року історико-філологічне відділення філософського факультету Київського університету, став викладачем Рівненської гімназії згадуваний вище земляк автора «Чорної ради» Петро Омелянович Чуйкевич. Тут він познайомився і близько зійшовся, зокрема, з майбутнім істориком України М.І.Костомаровим, який теж викладав у цій гімназії в 1841-1845 роках.

Проте проскакують свідчення, що Чуйкевич начебто спізнався з Миколою Івановичем ще в Києві, на квартирі П.О.Куліша /15.145/.

В «Автобіографії», розповідаючи про свої перші кроки діяльності на ниві освіти у Рівному, Костомаров писав: «из учителей я сблизился наиболее с учителем латинского языка Чуйкевичем и математики - Яновским; первый знал много малорусских песен и, часто приходя ко мне, пел их, доставляя мне большое удовольствие» /16,465/. А дещо згодом, в листі до етнографа, збирача фольклору Костянтина Сементовського /від 16 грудня 1844 р./ так оцінив свого приятеля по Рівненській гімназії: «Учит/ель/ лат/инского/ языка Чуйкевич, родств/енник/ Кулеша /насправді - земляк, друг дитинства і приятель по Новгород-Сіверській гімназії. - В.Т. /, поет прекрасно малор/оссийские песни, любит их и выше прочих по взгляду» /17,52/.

Справді, Чуйкевич і гарно співав, знав багато українських пісень, і був «вище прочих по взгляду». Це виразно бачиться хоча б з таких рядків його праці «Що вимагається від ліричного поета сучасного?»: «Найкращий зразок ліричних поезій сучасних - це пісні. В них висловлені повір'я сучасні, глибока народна душа. Із пісень малоросійські особливо виділяються у цьому відношенні. Під гнітом унії Малоросія зазнала своїх жаків безмежного насильства./ Це повною мірою міг довідатися П.О.Чуйкевич під час перебування в Рівному, а потім викладаючи в Луцьку, Кам'янці-Подільському. - В.Т./.

В такому її стані, чие серце не обливалось кров'ю, дивлячися на таке лихоліття вітчизни. Хто із справжніх синів України не вболівав за її долю? Тому й найкращі пісні, пісні народні, належать до часів неолі Малоросії. У них промовляє смуток за батьківщиною, найщиріше бажання допомогти їй» /18, 56/.

Потяг до усної народної творчості, серйозна праця по збиранню фольклорно-етнографічного матеріалу Чуйкевичем розпочалося ще в Києві, а продовжилася на Волині. Два зошити своїх записів він, зокрема, надав для користування Михайлу Максимовичу, добре знаному виданням фольклорних збірок у 1827, 1834 та 1849 роках. Зошити нині зберігаються в інституті рукописів ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України. Один з них своїм заголовком вказує на час і місце його записів - «Малороссийские песни, собранные в Кисеве П.Чуйкевичем в 1843 году».

Отож цією працею, великими здібностями у виконанні перлин української народної творчості та пошануванням пісень Петро Омелянович склав собі добре ім'я, позитивну характеристику. Як на мене, зовсім не випадковим був візит 1846 року до нього у Кам'янці-Подільському, де він викладав географію в гімназії, Т.Г.Шевченка, тоді співробітника Київської археологічної комісії.

З жовтня Чуйкевич власноручно записав до альбому поета українську народну пісню «Пливе шука з Кременчука, пливе собі стиха...»

Там же знайшли місце й інші пісні - «Зайшла зоря ізвечора, да й не назорилася...», «Ой Кармелюче, по світу ходиш ...». Під текстом останньої Тарас Григорович помітив: «Камянець, 1846 літа, 3 октябрю». А далі вказав на джерело запозичення: «Од Петра

Чуйкевича». Пісню «Зійшла зоря ізвечора, да й не назорилася...». Шевченко згодом використав у російських повістях: «Близнець» та «Прогулка с удовольствием и не без морали». А в поемі «Марина» навів чотири рядки з неї, яку співає героїня твору:

*Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай.
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай.*

Дехто з дослідників твердить, що перебуваючи на Волині та Поділлі, Шевченко саме через П. Чуйкевича «налагоджує зв'язки і зближується з прогресивною, опозиційно настроєною інтелігенцією цієї частини України» /19,77/.

Спілкування Костомарова і Чуйкевича в Рівному було настільки теплим, ширим, що й надалі між ними підтримувався зв'язок. Уродженець Сіверянщини листувався з Миколою Івановичем. Між ними існував контакт і завдяки посередництву Куліша. Дехто твердить, що 2 травня 1846 р. Куліш в листі до Костомарова «турбувався, чи не пропали записи пісень, отримані від П.Чуйкевича, що надсилалися йому двічі з Петербурга та Рівного 2 та 7 березня» /15, 148/. Проте тут дещо перекручене дослідником. Адже Куліш писав інакше. Це чітко й зрозуміло читається в його рядках із С.-Петербурга: «Странно, что Вы записку о посылке Вам /из Петербурга? Из Ровно я не посылал/ Ваших песен получаете от Чуйкевича. Песни Ваши в два приема отправлены Вам из Петербурга, именно февр/аля 2 и марта 7» / 13,82-83/.

Минали роки. Проте спілкування Костомарова і Чуйкевича в Рівному не забувалося, час від часу воно нагадувало про себе. «20 листопада 1860 року Куліш пише з Петербурга до Чуйкевича і сповіщає:»...он/Костомаров. - В.Т.-/ о тебе осведомлялся» /20/.

На жаль, єдиним відомим листом Чуйкевича того часу є лист від 18 квітня 1847 року. Він надійшов на адресу Костомарова, коли той вже був заарештований як член Кирило-Мефодіївського товариства. Кореспонденцію, звичайно, долучили до слідчої справи Чуйкевича, заведеної в канцелярії Київського генерал-губернатора. Проте приналежність Петра Омеляновича до товариства не була доведена, у показаннях «нічого особливого» не знайшли. І Чуйкевич був звільнений.

31 травня 1847 р. датувалося секретне подання Київського військового губернатора, Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора до шефа жандармів та головного начальника «Третього відділу» О.Ф. Орлова про звільнення Петра Омеляновича Чуйкевича з-під арешту. Ясна річ, що в цьому документі не могли обійти мовчанкою той факт, що Чуйкевич познайомився з М.І.Костомаровим під час їхнього вчителювання в гімназії м.Рівне.

... Вчитуючись у статті «Наукових записок», виданих з нагоди 100-річчя Рівненського обласного краєзнавчого музею, шукав бодай згадку про діяльність вихідців із Сіверянщини на Волині. На жаль, таких матеріалів майже не було представлено. Виняток складала стаття завідувачки відділу історії цього музею Наталії Кожушко. В ній подано стислі дані про І.Г.Кулжинського. Саме він став першим директором гімназії для хлопчиків, що відкрилася в Луцьку в грудні 1832 року. Зазначу, що то був наш земляк. Народився Кулжинський 14 квітня 1803 року в Глухові, де його батько займав посаду дякона при церкві Св. Анастасії. Невдовзі родина переїхала до Вороніжа Глухівського повіту, бо глава сім'ї був призначений священником Троїцької церкви цього містечка.

До того, як І.Г.Кулжинський потрапив на Волинь, він закінчив місцеву церковноприходську школу, Чернігівську духовну семінарію, викладав у Чернігівському духовному повітовому училищі, Ніжинській гімназії вищих наук, Харківській гімназії. А далі відбулося так, як сповістив він в «Автобіографії»: «6 августа 1832 года позвал меня к себе попечитель университета В.И.Филатов и совершенно неожиданно предложил место директора гимназии, предположенной тогда к открытию в городе Луцке. Дело было вот так: училища Волынской и Подольской губерний, состоявшие дотеле в Виленском учебном округе, отошли к Харьковскому. Кременецкий лицей был закрыт, а вместо него велено было открыть в Волынской губернии две гимназии, одну в Житомире, другую в Луцке. Честь открытия последней была предложена мне. Я поехал на Вольнь, и 6-го декабря 1832 года открыл в Луцке гимназию. Торжество происходило с молитвою, с речами, музыкой и иллюминацией.

Семь лет прослужил я на Волыни директором гимназии». /21,272/. З огляду на те, що Н.І.Кожушко закінчує згадку про І.Г.Кулжинського словами: «Подаляша доля не відома»,

мушу зазначити таке.

Далі глухівчанин два роки очолював Немирівську гімназію на Поділлі, а 1841-го повернувся до Ніжина, обійнявши посаду інспектора реформованого ліцею. У серпні 1843-го поїхав до Тифліса, куди його призначили директором Кавказьких училищ. Врешті-решт, знову повернувся до Ніжина, де й скінчив своє життя 26 березня 1884 року.

Знову мушу повернутися до статті Наталії Кожушко. Навівши дані про директорів Волинських гімназій, училищ, вона не дала аналізу їхньої діяльності. А такий потрібно навести стосовно Івана Григоровича Кулжинського.

Уродженець Сіверянщини з'явився на Волині невдовзі після придушення квітнево-травневого повстання 1831 року, яке було відгомонам польського визвольного руху. Цей освітній діяч був обраний для того, щоб тут, на Волині, втілювати в життя ідею-гасло: самодержавство, православ'я, народність. - Він став /за висловом лауреата Шевченківської премії, письменника Юрія Барабаша / «фанатичним провідником цієї політики», «піонером російської освіти у краї» /22,116/. 1837 року в Москві він видає «Речи произнесенные в разные времена директором Клеванской гимназии Иваном Кулжинским». У брошурі вперто, послідовно обстоюється ідея «загальноросійського патріотизму», «єдино-неділимства», російського месіаніства...

Чверть століття по тому виходить у світ його нова брошура «О зарождающейся так называемой малороссийской литературе» (К., 1863). Її вихід, як бачимо, збігся у часі із з'явленням горезвісного Валуєвського обіжника, який забороняв друкування українською мовою, її вживання, поширення.

Кулжинський, одну із перших праць якого Микола Гоголь назвав «літературним уродом», повстає в останній брошурі із запереченням самостійності, невизнанням української мови, реального факту її існування. Він піддає нищівній критиці Кулішеву «Грамотку», «Букварь южнорусский» Шевченка, поеми останнього «Гамалія», «Тарасова ніч».

Вельми слушно і гнівно-справедливо висловився щодо позиції, писань отого першого директора гімназії в Луцьку згадуваний Ю.Барабаш : «...такого білого жару антиукраїнської екстремі, такого несамовитого заперечення рідної культури, історії, мови, що ними вражає Кулжинський і що якраз і визначають внутрішню сутність, природу малоросійства, - такого не бувало. Хіба що згодом, у віці двадцятому, за часів триумфу ленінсько-сталінської національної політики» /22,117/.

...Випускаючи в світ року 1997-го брошуру «Дослідник з Воронежа», я, на превеликий жаль, не міг скористатися, навіть ознайомитися із значною особистою бібліотекою і архівом археолога, фольклориста і етнографа, краєзнавця і педагога з Кулішевого містечка Івана Спиридоновича Абрамова /1874 - 1960/. Не зміг, бо його цінні і великі за обсягом матеріали потрапили до воронізького краєзнавця М.А.Андреева /1920-1995/, а після його смерті, не опівши в архівах чи то краєзнавчих музеях, розпорошилися його нащадками. Отож у своїй праці щодо перебування І.С.Абрамова на Волині я міг лише написати: «У 1898 році працював в 2-х класному училищі міста Рівне. Зрозуміло, чому згодом з'явилася друком записана ним «Волинська казка про жадібного попа та бідного Кирика». /23,21/.

У Рівному про 2-класне училище довідатися нічого не вдалося. Та й час для цього був коротким - усього три дні, заповнені слуханням доповідей ювілейної конференції. Проте в розділі «Література та джерела» до статті Алли Дмитренко «Становлення етнографічного музейництва на Волині», вміщеної в «Наукових записках» /24,42/, знайшов вказівку: «Абрамов И.С.Городецкий музей Вольнской губернии. Спб., 1906». Ця праця нашого земляка була раніше мені не відома. Стало очевидним, що треба обов'язково їхати до с. Городець. Адже там, як казали мені наукові співробітники музею в Рівному, при сільській школі є кімната-музей, а розміщується вона в двоповерховій будівлі, де раніше діяло 2-класне училище. То, можливо, саме тут і працював І.С.Абрамов. І ось я з О.О.Лазаревським у Городку на р. Устя. На штучному острові височать, виблискують позолотою бані храмів Свято-Миколаївського жіночого монастиря. У 1870 році на острові поселилася сім'я барона Феодора фон Штейнгеля. Завдяки його піклуванню у Городку було відкрито початкову школу для дітей, а року 1896-го - перший на Волині краєзнавчий музей.

Отож І.С.Абрамову, пройшовши курс навчання в Глухівському учительському інституті /1895-1898 рр./ і, певно, саме до Городка отримавши призначення народним учителем, було з руки описати Городецький музей. Барон Ф.Р.Штейнгель розпочав тут археологічні розкопки. Запросив до цієї праці 29-річного Миколу Біляшівського, згодом відомого археолога, етнографа, мистецтвознавця. Спочатку вони вдвох кожного року готували і видавали в світ «Отчеты...» про діяльність. Знахідки Городецького музею сповіщали про надходження від різних осіб предметів старовини, літератури. Як на мене, то саме в Городку слід шукати витоки захоплення І.С.Абрамовим археологією, а надалі й наукового підходу до цієї науки. Адже, перебравшись 1900 року до Петербурга, він закінчив тут Археологічний інститут, а в 1909-ому став членом Археологічного товариства... Повертаючись до Шостки і зупинившись у Києві, як було не ознайомитись із вказаною працею І.С. Абрамова. На жаль, вона відсутня у фондах найбільшого книгосховища нашої держави - ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Проте знайшлися тут аж дві праці, укладені ним на волинському матеріалі! Перша - це «Исторические песни, наиболее распространенные на Волинии». Видана вона в 1908 році без вказівки на місце випуску. Вперше ж була надрукована того року в журналі «Живая старина», випуск 111-ий. У передмові Абрамов зазначає: «Лирники и кобзари до настоящего времени не перевелись на Волинии, но их песенный репертуар подвергся значительной перемене. Благодаря гонению на исторические малорусские песни со стороны администрации украинские миннезингеры стали предпочитать «пíсні божествени» и забывают знаменитые думы, к счастью уже попавшие в книги». У брошурі наводяться думи про Бондарівну (записана в Бужевецькій волості Заславського повіту), Коваленка (с. Посягва Острозького повіту) та про Почаївську гору (с.Милостове Рівненського повіту). Дізнаюсь, що їх текст Абрамов запозичив із «рукописных материалов Городецкого музея (Ровенского у.) барона Ф.Р.Штейнгеля». А далі наводиться «Волинская сказка про жадного попа и бедного Кирика», записана вчителем В.Качковським у с. Ледянка Заславського повіту.

Як тут не замислитись над рядком публікатора волинських матеріалів про думи, «к счастью уже попавшие в книги». Кого в першу чергу мав на думці Іван Спиридонович? Звичайно ж, свого земляка, славетного П. Куліша, про ознайомлення з творами якого він так писав у праці «Чернігівські малороси. Побут і пісні населення Глухівського повіту Чернігівської губернії» (1905): «Інколи ж кому-небудь із нас траплялося добути українську книжку. Щасливий володар «Чорної ради», «Гайдамак»...виходив на вулицю, сідав «на колодки» й читав уголос, і незабаром навколо читача збиралася ледве не вся вулиця; враження було величезне. Чулися співчутливі зауваження; радісною посмішкою освітлювалися обличчя слухачів при звуках рідної мови». (23,45-46). Щоб переконатися у висловленій мною думці, варто розкрити Кулішеві двотомні «Записки о Южной Руси», вперше видані в Петербурзі в 1856 і 1857 роках. У першому томі третій розділ присвячено саме «Думам и песням». У другому томі (С.83) читач, до речі, знайде згадку про бідного Кирика, а дещо далі - розповідь про двір князів Любомирських, які «шумно и весело жили тогда в Ровно».

Не менш захоплююча друга книжечка І.С.Абрамова «По волинским захолустьям (Эскизы из дорожного альбома), яка видана у С.-Петербурзі *(друкарня товариства «И.Н.Кушнерев и К.»), без вказівки на рік друку. Вперше дорожні нотатки сіверянина були вміщені у 2-ому випуску (1906) «Живой старины». Абрамов побував «На развалинах Коростеня» («Ольгиных купальнях» или «Ольгиных банях») - древлянській столиці, за легендою; на «Игровой могиле»-кургані за селами Немирівка і Вороневе; відвідав Ходаки; описав «Вечер накануне Ивана Купала» в Татарновичах - волинському селі на р. Лозниця, притоці «красавицы Уши». Хоча й не тривалим було перебування уродженця містечка Вороніж на землі Волині, але, як бачимо, вщерть наповнене вельми важливою дослідницькою і описовою працею. Волинські сторінки його життя, як на мене, потребують глибшого вивчення і висвітлення.

На Волині довелося плідно попрацювати також уродженцю Глухівського повіту (містечко Ямпіль) Чернігівської губернії Павлу Костянтиновичу Федоренку (1880-1962). Приїхав він сюди вихованцем (1893-1900) відомої на Сіверянщині Воздвиженської сільськогосподарської школи, заснованої (1885) і керованої його земляком, поміщиком-

благодійником, релігійним діячем і письменником М.М.Неплюєвим, та витримавши іспит на звання вчителя початкової школи. Набуті на Глухівщині с.-г. знання й вміння дозволили йому стати (з 1900 по 1903 р.) викладачем загальноосвітніх і спеціальних (сільськогосподарських) предметів у Микола-Олександрівських сільськогосподарських класах Волинської губернії. Потім (включно по 1908 рік) Павло Федоренко був вчителем міського училища. Тут під його пером народилася праця «Могильник с. Городка Ровенского уезда Волынской губернии», опублікована на сторінках «Трудов Общества исследователей Волыни». У цьому регіоні (м. Острог) він склав екзамен за курс чоловічої гімназії. Закінчивши університет Св. Володимира, повернувся на рідну Чернігівщину і став першим штатним викладачем Чернігівського учительського інституту. П.К.Федоренку належить чимало розвідок, написаних на основі архівних пошуків; праць з історії та краєзнавства, які склали йому ім'я сумлінного і плодовитого дослідника. Досить лише згадати, що ним був підготовлений до друку «Опис Новгород-Сіверського намісництва, 1779-1781 рр.», виданий у Києві року 1931-го. Тривалий час у його архіві лежала без руху історична повість про Воздвиженське братство, засноване М.М.Неплюєвим. Ще Д.С.Лихачов радив головному редактору видання «Наше наследие» видати цю працю. Приємно і радісно, що цей твір «Серебряные нити» 2001 року за ініціативи і наполегливості чернігівського науковця і педагога В.В.Ткаченка побачив світ.

Ще одним вихідцем із колишнього Глухівського повіту, який мав зв'язок із Волинню чи то Поділлям, був уродженець Шостки, мало відомий нині поет Федір Григорович Петруненко. Десь після подій 1905-1907 років він був змушений покинути роботу на місцевому пороховому заводі і заробляти на хліб писарською роботою на Правобережній Україні. Вже на початку другого десятиріччя ХХ століття його ім'я згадувала Леся Українка, з якою він міг познайомитися на її батьківщині. Про тісні контакти з поетесою шосткинець розповів в автобіографії: «В роках 1911-1913, під час мого перебування в Києві, стоячи близько до журнальних справ українських, я взяв на себе клопіт допомагати особистим, літературним та іншим справам Лесі Українки, тобто пересилати до Кутаїса й Каїра, де жила тоді Леся, потрібні книжки, клопотатися по редакціях, де друкувалися Лесині твори, відносно гонорару та інше» (25.57). Допомога Петруненка була щирою й значною. Це засвідчувала сама поетеса в своїх листах. Федір Григорович, поетії якого під власним прізвиськом або псевдонімами «Богдан Раєвський», «Криштоф Май», «Ст.Вершій», «Ф.Журавський» нерідко вміщувалися в журналах «Рідний край», «Молода Україна», «Українська хата», «Рада», «Дзвін», «Маяк», «Літературно-науковий вісник», антології «Українська муза» (1908), різних тижневиках тощо, виступив і в ролі видавця. За його редакцією наприкінці 1913 року було видано літературний збірник «Арго», де він вмістив на його прохання творчий задум Лесі Українки, який став останнім, - план-конспект ненаписаної драматичної поеми «Із давнього життя в Єгипті». Оpubлікував тут Петруненко і свої твори, а серед них вірш «Пам'яті Лесі Українки» (Море зловісне любила дівчина-краса). Її смерть глибоко вразила душу Ф.Г.Петруненка. Боляче сприйнявши цю тяжку для української культури і літератури втрату, він 1914 року кидає літературну працю, залишає Київ і повертається до рідної Шостки. Детальніше із сторінками його життя читач може ознайомитися у моїй статті «Кореспондент Лесі Українки» (Київ. - 1988, № 8) та книжечці «З берегів Шостки» (Суми, «Слобожанщина» - 1995).

Трагічно завершився життєвий шлях Ф.Г.Петруненка. Безпідставно звинувачений, він за вироком трійки Чернігівського обласного управління НКВС (5 травня 1938 р.) був розстріляний у Чернігові 7 червня того ж року, на другий день після його народження в 1879 році.

Джерела та література:

1. Леся Українка. Твори в двох томах. - Т. I. - К.: «Дніпро», 1970.
2. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. - Т. 11, - М. - Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1952.
3. Терлецький Віктор. Ушинські в зв'язках з Волинню та Поділлям //Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. - Вип. 4. - Рівне: «Волинські обереди», 2006.
4. ДАЧО. - Ф.137. - Оп. I. - Спр. - 502. - Арк. 41-42.
5. Новое об Ушинском / Исследования и материалы о жизни, деятельности и педагогическом наследстве/. - Ярославль, 1981.
6. Институт рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Ф. I. - Од. зб. 48981.

7. «Киевлянин». 1868. - № 55. - 9 травня.
8. Терлецький Віктор. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть.- Суми, Собор. - 2001.
9. Воїнов Святослав. Дещо нове до біографії К.Д.Ушинського // Сіверянський літопис. - 1998 - № 1.
10. Терлецький Віктор. Костянтин Ушинський і Сумщина. - Суми: Собор,1998.
11. Терлецький В.В. Новые документы к родословной К.Д.Ушинского // Жизнь и наследие К.Д.Ушинского. - Ярославль. - 1986.
12. Киевская старина. - 1899 - Т. 66-№9.
13. Пантелеймон Куліш. Листи. - Т.І. /1841-1850/ - К., Критика. 2005.
14. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України.- 1.25743.- Арк.19.
15. Шевчук Степан. Велика Волинь у слідчих матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства //Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. 4. - Рівне: «Волинські обереги», 2006.
16. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. - К.: изд-во Киевского ун-та, 1989.
17. Міяковський В.Костомаров у Рівному // Україна.- 1925. - Кн. 3.
18. Жур Петро. Літо перше.- К.: Дніпро, 1979.
19. Ковмір Ю.О. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство/ Український історичний журнал. - 1966. - № 3.
20. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Ф.І. Од. зб. 29305.- Арк.2.
21. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко.- Изд. 2-е,- Спб.- 1881 22. Барабаш Юрій. Наш «земляк» Іван Кулжинський, волонтер малоросійства //Сучасність.- 1994. - № 5.
23. Терлецький Віктор. Дослідник з Воронежа.- Суми: Собор, 1997.
24. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.- Вип.4.- Рівне: «Волинські обереги», 2006.
25. Терлецький Віктор. З берегів Шостки.- Суми: «Слобожанщина», 1995.

Лідія Легецька

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СТУДЕНТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТЕХНОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Завдання інтеграції України в загальноєвропейський науково-освітній простір вимагає вивчення особистості студента як головної ланки в навчально-виховному процесі.

Метою нашого дослідження стало створення узагальненого соціологічного портрета студента Чернігівського державного технологічного університету, зокрема, виявлення їх ціннісних орієнтацій, інтересів, мотивів одержання вищої освіти, планів після закінчення університету.

Конкретно соціологічне дослідження було проведене у 2006 році. Об'єктом дослідження стали студенти третіх курсів різних факультетів університету. Всього було опитано 227 студентів, з них 35 дівчат. Використовувалися такі методи, як анкетування, тестування, спостереження, інтерв'ю.

Достатня кількість респондентів, комплексний характер методики дослідження дають підставу сподіватися на надійність одержаних результатів.

Аналіз і прогнозування соціальної поведінки студента значною мірою опирається на виявлення мотивів їх навчання. Питання про мотиви одержання вищої освіти неодноразово ставилося студентам. У всіх дослідженнях, які проводилися у нашому університеті за останні роки, головними мотивами були: бажання досягти успіху і стати високоосвіченою, культурною людиною, бути матеріально забезпеченим, мати професію.

Із таблиці видно, що певний вплив на мотивацію навчання мають і такі мотиви, як приємно провести час (38,8%), не служити в армії (18,9%), продовжити сімейні традиції (8,8%). Майже половина студентів одним із мотивів навчання вважає мати диплом, що дає певний соціальний статус (48,9%) і можливість працювати за кордоном після одержання вищої освіти (40,1%).

Таблиця 1. Мотиви одержання вищої освіти

Рангове місце	Мотиви	Кількість студентів (%)
1	Досягти успіху в житті	93,4
2	Бути матеріально забезпеченим	88,6
3	Мати професію	81,5
4	Стати високоосвіченою, культурною людиною	75,3
5	Мати диплом, що дає певний соціальний статус	48,9
6	Мати можливість працювати за кордоном	40,1
7	Приємно провести час	38,8
8	Не служити в армії	18,9
9	Продовжити сімейні традиції	8,8

Відповіді на блок запитань щодо якості освіти в університеті і умов для розвитку особистості засвідчили досить високий рівень оцінки. Як видно із таблиці 2, переважна більшість студентів (72,2%) впевнено заявляє про правильність свого вибору, 20,2% респондентів не визначилася із своєю позицією, а 7,1% опитаних розчаровані у виборі професії.

Почуття розчарування можуть бути зумовлені тим, що студенти на третьому курсі розпочинають краще усвідомлювати труднощі працевлаштування, втрачають ілюзії щодо безпроблемного майбутнього, не можуть адекватно оцінити важливість фундаментальної освіти. Очевидно, на оцінку вибору, зробленого раніше, також впливають недоліки в організації навчального процесу, розбіжність між уявленням про навчання в університеті і реальністю.

Таблиця 2. Почуття розчарування у виборі професії

№ п/п	Варіанти відповідей	Кількість студентів (%)
1	Так	7,1
2	Ні	72,7
3	Не знаю	20,2

Опис соціологічного портрета студентів значною мірою опирається на виявлення їх ціннісних орієнтацій. Респондентам було запропоновано оцінити за 10-бальною системою ряд цінностей. Із таблиці 3 видно, що більшості студентів найвище оцінили: здоров'я (75,8%), щасливе сімейне життя (59,9%), свободу (42,7%), кохання (41,8%), матеріально забезпечене життя (35,7%), справедливість (34,8%). Слід зазначити, що прагнення до матеріально забезпеченого життя є значним, але при цьому студенти досить низько оцінюють такі характеристики, як: відповідальність (23,8%), врівноваженість (18,9%), готовність до ризику (18,1%), дисциплінованість (14,5%). Лише 17,7% респондентів оцінюють максимальним балом таку характеристику, як розвиток і реалізацію своїх творчих здібностей, 16,3% - формування необхідних професійних якостей. Недооцінка цих якостей може призвести до низького рівня професійної підготовки.

Опитані студенти досить низько оцінюють важливість таких цінностей, як: сприятливі суспільно-політичні відносини у країні (16,7%), гуманність (12,2%), влада (9,7%), релігійні цінності (8,8%), самокритичність (8,4%), скромність (7,1%).

Таблиця 3. Ціннісні орієнтації студентів

Рангове місце	Цінності	Кількість студентів (%)
1	Здоров'я	75,8
2	Щасливе сімейне життя	59,9
3	Свобода	42,7

4	Кохання	41,8
5	Матеріально забезпечене життя	35,7
6	Справедливість	34,8
7	Чесність	31,7
8	Цікава робота	30,4
9	Відповідальність	23,8
10	Підвищення свого інтелектуального і культурного рівня	23,4
11	Порядність	22,5
12	Оптимізм	21,6
13	Повага до особистості	20,3
14	Рівні можливості для всіх	19,4
15	Спілкування з цікавими людьми	18,9
16	Щирість	18,5
17	Готовність до ризику	18,1
18	Розвиток і реалізація своїх творчих здібностей	17,7
19	Сприятливі суспільно-політичні відносини в країні	16,7
20	Формування необхідних професійних якостей	16,3
21	Дисциплінованість	14,5
22	Гуманність	12,8
23	Сила	11,9
24	Врівноваженість	10,1
25	Влада	9,7
26	Релігійні цінності	8,8
27	Самокритичність	8,4
28	Скромність	7,1

Дослідження показало, що студенти мають різносторонні інтереси при проведенні вільного часу. Як видно із таблиці 4, вони традиційно віддають перевагу спілкуванню із друзями (91,2%). Значна кількість студентів проводить свій вільний час за комп'ютером (68,3%), займається спортом (58,6%), читає художню та іншу літературу (52,9%). Багато часу студенти приділяють відвідуванню кафе, барів, дискотек (72,2%). Лише 19,9% студентів у вільний час вивчають іноземні мови. Мало студентів цікавлять гуртки та студії (8,8%). Політична активність, як засвідчують результати опитування, залишається незначною. Лише 7,9% студентів беруть участь в діяльності політичних партій та рухів.

Таблиця 4. Форми проведення вільного часу

Рангове місце	Форми проведення вільного часу	Кількість студентів (%)
1	Спілкування з друзями	91,2
2	Відвідування барів, кафе, дискотек	72,2
3	Сидіння за комп'ютером	68,7
4	Заняття спортом	58,6
5	Читання художньої та іншої літератури	52,9
6	Ходіння в театри, на концерти	42,3
7	Вивчення іноземних мов	19,8
8	Заняття в гуртках та студіях	8,8
9	Участь у діяльності політичних партій та рухів	7,9

Студентам було запропоновано висловити свою думку щодо життєвих планів. За ранжиром були одержані такі результати (таблиця 5).

Таблиця 5. Життєві плани студентів після закінчення ЧДТУ

Рангове місце	Варіанти відповідей	Кількість студентів (%)
1	Шукати роботу, що високо оплачується	77,1
2	Працювати за спеціальністю	75,3
3	Відкрити приватну справу	55,5
4	Одержати другу спеціальність	39,2
5	Виїхати за кордон	29,5
6	Жити, як дозволяють обставини	21,6
7	Не знаю	3,5

Відповіді студентів засвідчують про визначеність їх життєвих орієнтирів. 77,1% опитаних планує шукати роботу, що високо оплачується, 75,3% - працювати за спеціальністю, 55,5% - відкрити приватну справу. Чимало студентів планує одержати ще й другу спеціальність (39,2%), виїхати за кордон (29,5%). Лише невелика кількість респондентів (3,5%) не знає, як планувати своє майбутнє. 21,6% опитаних при необхідності згодні жити так, як дозволяють обставини.

Таким є короткий опис соціологічного портрета студента ЧДТУ. Одержані результати підтверджують висновки попередніх наших досліджень щодо великих можливостей вузу у формуванні особистості. Більшість студентів добре розуміє, які перспективи відкриває перед ними майбутня професія. Формується система цінностей, спрямована переважно на економічні цілі, прагматизм. Спостерігаються суперечності між ціннісними орієнтаціями та реальною поведінкою студентів.

Враховуючи той факт, що в умовах Болонського процесу основним шляхом одержання професії і соціалізації є комплексна система виховання, навчання професійної підготовки молоді, актуальним стає удосконалення соціологічних досліджень, спрямованих на вивчення і аналіз життєвих засад, ціннісних пріоритетів, прагнень, сподівань студентської молоді.

Особливої уваги потребує дослідження таких проблем, як:

- ставлення студентів до організації та змісту навчального процесу;
- оцінка діяльності адміністрації факультету;
- морально-психологічна атмосфера в студентському середовищі;
- студент і наука;
- студент і професійна підготовка та ін.

Проведення такої роботи створює великі можливості для розробки відповідних рекомендацій в організації навчально-виховного процесу у вузі.

Джерела та література:

1. Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти. За ред. В.М.Бєбіна. - К.: МАУП, 2004 - 200 с.
2. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна - Болонья - Прага - Берлін) / Упор. М.Ф.Степко, Я.Я.Болюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Груб'янюк, І.І.Бабин, - Тернопіль. Видавництво «Економічна думка» ТАНГ, 2003. - 60 с.
3. Каземирова С.К., Легецька Л.О. Соціологічні дослідження мотивів навчання студентів // Вісник Чернігівського технологічного інституту. Збірник - Чернігів: ЧТУ, 1996. - № 2. С. 64 - 68.
4. Лапшева О.И., Сорокіна Н.Д., Ходжаєв А.Ж. - Социологический портрет выпускника экономического факультета МГУ // Вести моск. ун-та. Сер. 6. Экономика, 2003 г. № 3. С. 96 - 112.

